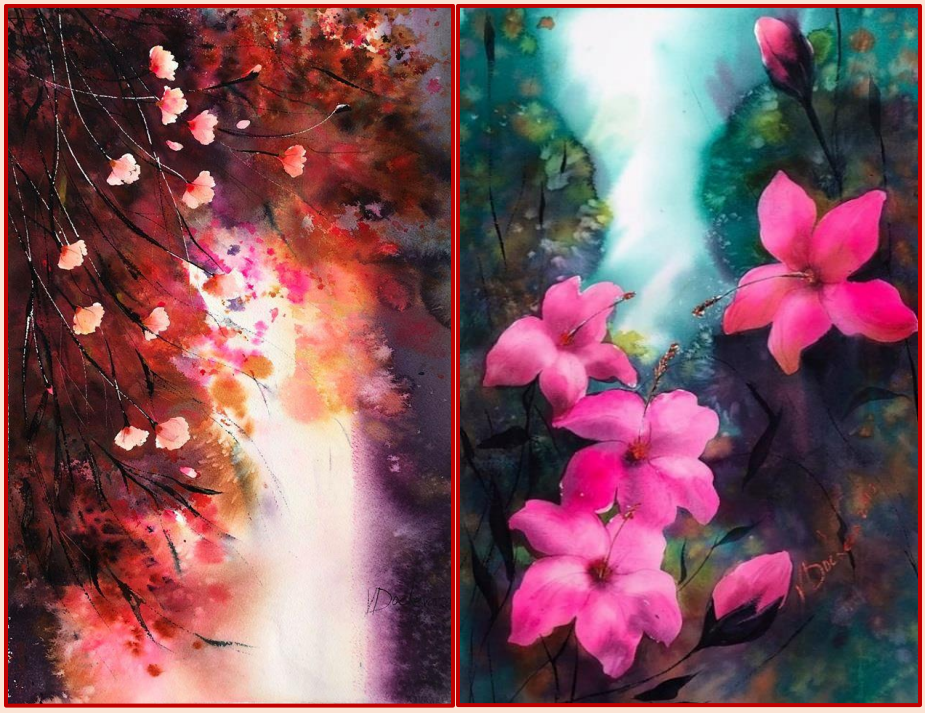

Художник Венета Дочева

КИТАЙСКИТЕ ПО ПРОИЗХОД ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ БАН И ЖУПАН НА САНОВНИЦИ ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

В Ъ В Е Д Е Н И Е

Прародина на българските племена и народи е приалтайската Минусинска котловина. Тук, още преди края на IV хил. пр.н.е., отделилите се малко преди това от пратюркската етнолингвистична общност български родове и семейства се съсредоточават, консолидират и обединяват в отделно-самостоятелно българско племе под ръководството и управлението на един-единствен върховен вожд, избиран по принцип от старейшините на родове и главите на семейства.

През Късната Античност и Ранното Средновековие българските племена и народи са тридесетина на брой и те се разпростират и разселват компактно-масово най-напред в Централна Азия, после в Средна Азия, по-късно на територията на Кавказ и Мала Азия, също така и на Балканите и Централна Европа, а спорадично-изолирано - на Корейския полуостров, японските острови, Тибет, Индокитай, Средния Изток, Мала Азия, Апенините, Англия, Ирландия и Скандинавския полуостров, т.е. от Тихия до Атлантическия океан от изток на запад и от Северния ледовит до Индийския океан от север на юг.

Върху тази огромно-необятна територия българските племена и народи са главно скотовъди номади, които практикуват сезонно-миграционно животновъдство, а допълнително-спомагателно се занимават и със земеделие; заимстват коня от индоиранците андроновци и започват да го яздят, отглеждат коне, крави и овце, селектират нови породи коне; на летните си пасища използват юрта, а на постоянните си местоживелища строят къщички от клони, греди или глина; изработват от глина на ръка или на грънчарско колело домашна и битова посуда, обработват кожата, медта и златото, леят от бронз и чугун сечива и посуда, в това число и световно прочутите уникално-оригинални „хунски“ котли за

готвене; топят, леят и ковят от желязо оръжие и сечива, откриват лъка, седлото и стремето, усъвършенстват старите или изобретяват нови видове оръжия като уникално-прочутия български сложносъставен лък; основават династии, княжества и държави, строят дворци с подово отопление и прекрасни градове, прилагайки съвсем нови и непознати до тогава технологии; полагат основите на тежката кавалерия и делението на войската на различни видове, като я организират на десетичен принцип, създават императорската гвардия, започват предварителното военно обучение, изобретяват, въвеждат в употреба и усъвършенстват все нови и нови видове въоръжение и снаряжение и най-вече крепостно-обсадната техника, откриват и въвеждат в употреба бронята на конника и коня, разработват и прилагат оригинално-нова бойна тактика; държат първенството в металолеенето, металообработването и особено в обработката на златото, при което откривайки клетъчния емайл и зърнестото злато, те го издигат до такова майсторство и съвършенство, че тях няма да ги достигне и надмине никога вече никой друг народ по Света, изработват вълшебно-превъзходни златни апликации и торевтика с изключително висока художествена стойност в самобитно-оригиналния Български зверинен стил; ваят реалистични барелефи, скулптури, пана и фигурки на хора и коне, изписват будистките си пещерни храмове с чудно-красиви и все още много свежи рисунки; първи възприемат Будизма и впоследствие го предават на съседните племена и народи, именно поради което късноантичните и ранносредновековните българи са първият и единственият социално-културен, строително-художествен и военно-технически гений на късноантичното и ранносредновековното човечество [Добрев 2017, 1-1168, срв. Golden 1992, 57-84].

Българските племена и народи излизат на историческата сцена към края на III хил. пр.н.е. и в Централна Азия те са огромна геополитическа сила. В продължение на много векове българите не само враждуват или воюват, но и общуват с многобройните племена и народи от Централна Азия и най-вече с китайците. Поради това, в рамките на един интензивно-близък етнолингвистичен контакт и взаимодействие, те оказват по-силно или по-слабо влияние и въздействие върху техния политико-икономически и културен живот, като същевременно и те са подложени на такова влияние и въздействие от тяхна страна.

Близо хилядолетие и върху една огромно-необятна територия буквално и постоянно българите държат на колене или пък най-малкото нащрек и в респект най-древната, най-могъщата и високоцивилизована за времето си китайска империя, като има периоди, когато те държат в подчинение не само части, но и цял Китай. Те не само принуждават китайците да признаят държавата им за равноправна на китайската; да издигнат пред тях Великата китайска стена, която става официална граница между двете държави, но и да им плащат ежегоден данък в натура под формата на коприна, вино, зърно и други хранителни продукти, както и периодически да им изпращат по една принцеса за жена на владетеля шаньюй, принцовете или хановете на племенните обединения.

От българите, китайците научават, възприемат или заимстват коня като бойно средство, седлото със стремена, лъка и стрелбата с лък, българското бойно облекло като много по-подходящо за условията на война, българската бойна тактика като по-ефикасна; векове наред китайците снабдяват армията си с български коне и пак от българите те се научават на коневъдство; българи по произход са редица китайски императори, императрици, династии, сановници, пълководци, писатели, мислители и учени; от голям брой отделно-самостоятелни българи мъже или пък от цели бойни формирования китайците комплектуват армията си; българите първи възприемат Будизма и след това го разпространяват сред китайците; в китайския език битуват много български по произход имена, титли и думи.

От китайците, българите научават, възприемат или заимстват строежа на стени, гледжосването на керамичните съдове, леенето на чугун, дестилацията на спирт, дванадесетгодишния циклов календар, особено показателните за достатъчно високо цивилизационно-културно равнище думи *книга* и *буква* със съответните им предмети,

обозначаващите и наименоващите съставките на йерархически стратифицираната вътрешно-социална организация титли като *бан, жупан, таркан, хан, каган, тигин* и др.

В качеството си на социолингвистична категория, титлата по принцип, исторически се появява на определен, достатъчно висок и усложнен етап от развитието на обществото, когато възниква необходимостта да се разкрие и представи логико-лингвистически социално-политическият статут, ролята, мястото и значението на дадено лице в конкретен етнос - род, племе, народност или нация. Своя най-висш и завършен вид тя постига в рамките и условията на държавността с нейните многобройно-многостранни, йерархически структурирани, стратифицирани и подредени социално-политически връзки и отношения, съществено-значимата и прагматически релевантна част от които се отразява, носи и съдържа в превърната форма в понятийно-семантичната структура на самата титла, като ядрено-централна съставка на лексикалната сфера на съответния народностен език.

Към края на последното хилядолетие преди Новата ера централноазиатските българи със самоназвание *хунк-хунгар,* кит. *Hu, Xiongnu,* рус. *хунну, сюнну сюнну 匈奴* приключват изграждането на своя собствена социално-административна и военно-политическа структура и организация - their system had already been fully developed (K. Csornai), отразена, закрепена и представена в явен лингвосемиотичен вид в съответните длъжностно-рангови и престижно-почетни титли. Основната част от тази немалка на брой титулатура е собствено българска по произход, а не е „творение на китайските хронисти“ [Дыбо 2007, 102-103].

По време и в рамките на еднолично основаната и ръководена, едноплеменно доминираната полиетнична военно-племенна конфедерация и степна империя държава на шаньюй **單于** Багатур (209-174), кит. *Маодунь***冒頓**, който води потеклото си от рода Люань-ди **攣鞮**, но в тяхната държава го наричат *Чэн-ли гу-ду шань-юй* **撐黎孤塗單于** - Шаньюй, который сын Тенгри, и която империя е the enlarged, well-organised and powerful Xiongnu (K. Csornai), българските военно-племенни формирования и единици, както в мирно, така и във военно време, се делят политико-административно и дислоцират териториално съответно като ляво и дясно крило, начело на които стоят ляв и десен сянь-ван 左右賢王, букв. мъдър ван; ляв и десен лули-ван 左右谷蠡王; ляв и десен велик военачалник 左右大將; ляв и десен велик дувэй 左右大都尉; ляв и десен велик данху 左右大當戶; ляв и десен гудухоу 左右骨都侯, които подпомагат шаньюя в управлението на държавата. Мъдрия ван българите наричат туци 屠耆, поради което винаги старшият син на шаньюя се назначава за ляв туци-ван 左屠耆王: The left tuqi or xian wang ruled over the greater part of the eastern lands of the country, and so did the right tuqi over the greater part of the western lands of the country (K. Csornai). От левия и десния сянь-ван до данху 當戶 има общо 24 началника, кит. da chen 大臣, със званието ваньци 萬騎, букв. темник, които от своя страна се делят на силни, т.е. такива, които командват 10 хил. конника, и слаби, т.е. такива, които командват до няколко хиляди конника, като всички тези сановници заемат длъжностите си по наследство. Българската войска е организирана на десетичен принцип, като се започне от десет, сто, хиляда и десет хиляди души; всеки един от 24-те началници сам назначава командирите на първото ниво под него и така надолу чак докато се стигне до десетниците [вж. и срв. Барфилд 2009, 19-47; Крадин 2001, 143-151; Кубатин 2016, 46-54; Таскин 2017, 33-36; Соловев 2014, 1-13; Cosmo 2013, 32-34; Csornai 2009, 32-37; Golden 1992, 57-84; Obrusánszky 2020, 118-120; Сыма_3, 15-16].

С течение на времето и с напредването на българо-китайските етнолингвистични контакти и взаимодействия, китайските императори, наред с ежегодния данък в храни, злато и коприна, както и с изпращането периодически по на една китайска принцеса за жена на шаньюя или на някой племенен вожд, започват да удостояват българските владетели и сановници с актуалните за момента в китайския двор титли и звания. Крайната цел на тази

китайска практика най-напред е да ги умилостивят, усмирят и откажат от унищожителните набези, които те провеждат на китайска територия, с които китайците не могат да се справят по военен път, или пък да ги разцепят, противопоставят един на друг и да ги привлекат на своя страна чрез удостояването им с някоя висша китайска титла, придружена неслучайно и от редица други, материални облаги, и която по същество ги приравнява с благородниците от дадено стъпало в китайския двор: *Правительству Хань иногда удавалось переманивать в Китай большие группы кочевников с помощью щедрых подарков и титулов, но, вследствие централизованной структуры сюннуского государства, оно не могло заключать союзы с вождями сюнну на местах и обходить центральную власть в лице шаньюя.*

После истории с печатью шаньюй принял вторую группу перебежчиков из Туркестана и атаковал аванпосты Китая на западе. В ответ Ван Ман постарался расколоть империю сюнну. Объявив о своем намерении назначить пятнадцать новых шаньюев для управления степью, он в 11 г. направил к границе посланников, чтобы соблазнить потомков Хуханье золотыми дарами. Два брата, Дэн и Чжу, были привлечены этим предложением и перешли на сторону Ван Мана. Позднее за ними последовал и их отец Сянь, один из сыновей Хуханье и единокровный брат правящего шаньюя. Сянь получил 1000 цзиней золота (1000 цзиней = 244 кг, или 3 500 000 долларов в современном эквиваленте) и титул Сяо-шаньюя («младшего шаньюя»). Чжу был назван Шунь-шаньюем («почтительным шаньюем») и получил 500 цзиней золота, а его брат стал князем Хань и генералом императорской стражи. Оба брата были отправлены в Чанъань, где после того, как Чжу умер естественной смертью, его титул перешел к Дэну. Шаньюй, придя в бешенство от этого прямого вмешательства во внутренние дела сюнну, приказал своим подчиненным напасть на границу, и впервые за многие годы граница Китая почувствовала на себе крупномасштабные сюннуские атаки. Сянь быстро сбежал от Ван Мана, бросив сына, и вернулся ко двору шаньюя, чтобы объяснить свои действия. Шаньюй разжаловал алчного единокровного брата до небольшого чина, лишив его таким образом возможности наследовать престол. Тем временем Ван Ман, узнав, что Сянь совершил ряд набегов на границу, публично казнил в отместку его сына Дэна. Он также начал снаряжать армию численностью в 300 000 воинов с запасом провианта на 300 дней, которая должна была изгнать сюнну из степи. Впрочем, хотя армия неизвестной численности и была направлена к границе, она никогда не покидала стен пограничных укреплений [Барфилд 2009, 53,63].

Българските племенни вождове биват удостоявани от императора с китайски титли и когато те, в крайно неблагоприятни за животновъдството им периоди, заплашващи цялото племе с гладна смърт, преминават на китайска територия и приемат да станат китайски васали: *Большинство племенных групп не имели возможности уйти на запад. В неблагоприятные времена они обращали свой взор на юг и искали прибежища в Китае. Правительство Хань предоставляло перебежчикам значительные суммы денег и жаловало их вождям титулы, однако лишало прежней автономии. Вождь перебежчиков мог вполне неплохо устроиться в Китае, но утрачивал свое влияние в степи. Поэтому решения о таких переходах давались вождям нелегко* [Барфилд 2009, 43].

Императорът удостоява с китайски титли български князе, когато те не са в състояние да защитят своето право да заемат престола и разбити, биват принудени да избягат при китайците или пък когато някой от тях преминава към китайците поради някакви други причини. Приемането на китайските титли обаче от страна на българския княз води до неговото включване в китайската административна структура и окончателно-пълното му скъсване с род и родина: *Первые имеющиеся сведения о разногласиях, касающихся наследования, относятся к 126 г. до н. э., когда «шаньюй Цзюньчэнь умер и его младший брат Ичжисе, носивший титул левого лули-князя, объявил себя шаньюем. Он атаковал и разбил наследника Цзюньчэня, Юйданя, который спасся бегством и перебежал на сторону*

Хань. [Император] Хань пожаловал ему титул Шэань-хоу, но через несколько месяцев он [Юйдань] умер».

Князь Хунье перешел к Хань и был щедро вознагражден подарками и титулами, но его люди были разделены и оказались под ханьским контролем. Самым недавним примером была капитуляция жичжу-князя вместе с большим числом сподвижников (около 59 г. до н.э.). Он также был лично хорошо принят и получил ханьский титул, но совершенно исчез как действующее лицо степной политики. ...вождь племени принимал китайские титулы и включался в ханьскую административную структуру [Барфилд 2009, 60].

Китайската по произход прабългарска титла *бан*

В езика на съчиненията си Преславските книжовници от Първото българско царство използват лекс. **банъ** като наименование на управителя на Далмация и Унгария с изричното указание, че е сан [СлДСЯз, 12]. За епохата на Първото българско царство, която продължава чак до освобождението на България от византийско иго, под формата *бань* от съчетанието *Делань бань,* китайската по произход прабългарската длъжностно-рангова ттл. *бан* е засвидетелствана в каменен надпис от Плиска за предводителя на въстанието от 1040 г. на българите срещу византийското иго Петър Делян с прозвище *Гаган* - син на цар-Самуиловия син Гаврил Радомир [Moravsik_2, 117; Златарски 1972, 44-83]. Приема се, че тя е унгарска дума от XII-XV в. с такива форми във византийските хроники като *μπάνον, πάνος* или пък, че под облика *bān* е тюрко-славянско-унгарска по произход [Moravsik_2, 204].

Според проф. Г. Фехер [1925] в каменен надпис от Плиска на кирилица във вида **ДѢЛІНЪ БѪНЪ,** след млим *Делян* стои ттл. *бан,* това най-вероятно е Петър Делян, синът на Гаврил-Радомир и маджарската княгиня, Делян е живял в маджарския двор и носи маджарска титла; ттл. *бан* е „несъмнено специфична маджарска титла", която произхожда от монг.-тур. *Bajan* „богат", среща се в аварския език под формата *Баянъ* като княжеско име; името на най-възрастния син на Кубрат е *Βαϊανός,* Конст. Багрянородни освен единадесет жупанства споменава още и три околии в Хърватско, намиращи се под властта на *βοάνος* и ако по негово време там все още са се разпознавали остатъци от аварското население, трябва да вярваме, че аварските околии са се намирали под властта на *βοάνος* и че ттл. *βοάνος* хърватите са наследили от аварите; знаем обаче, че хърватският език не допуска контракция на *bajan* в *ban,* следователно промяната не е в този език, а и не може да се приеме, че маджарите са заели от хърватите думата *bajan,* която да еволюира в унг. *bán,* макар че значението ѝ в маджарски е „маджарски управител на Хърватско"; маджарските форми на думата показват, че тя е еволюирала не от *bajan,* а от **bαγα(à)n - *bαchα(à)n(i) - bαα(á)n(i),* във връзка с което са интересни прабългарските форми *βαγαιν-* с корен *βαγα* и името на хана *Παγάν-ος* от същия корен, така че от монголо-турската дума *Bajan* в аварския език, през X в. в хърватския език произлиза формата *βοεάνος = bojan,* в същата форма думата се среща и в езика на прабългарите като лично име, в маджарски от форма *bαhán* е станало *bán,* когато маджарите завладели Хърватско, управителят му бил наречен с маджарската дума *bán,* сходна с (аваро)-хърватската ттл. *bajan* и заета впоследствие от хървати, сърби, власи и др. [496-498, вж. и срв. Багрянородный, 26; Божилов, Гюзелев 1999, 396-401].

Към времето на основните исторически събития и личности, за които разказва Дуклянският летопис, включително и такива от епохата на Първото българско царство чак при наследниците и потомците родственици на цар Самуил, длъжностно-ранговата ттл. *бан* е в сравнително широка употреба в държавите и княжествата от западната половина на Балканския полуостров, Великоморавия и Унгария като наименование на длъжностното лице бан. Тогава и там банът заема място непосредствено след краля и преди жупана; той обикновено е сановник от рода на краля и него той назначава за управител на една от областите на държавата, като му придава в подчинение седем стотници, които са длъжни да съдят народа правилно и справедливо, да събират данъка и да го предават на бана, който

трябва да дава половината на краля, а другата половина да оставя за себе си [Дуклянин, 4]: *Това е висш държавен служител в Кралство Унгария. През периода XII-XVI в. банът е главен управител на южните унгарски провинции. След 1867 г. това е наименованието на ръководителя на автономната област Хърватска-Словенска-Далмация. Думата има сърбохърватски произход* [Маджаров 2013, 353].

В историко-лексикографските и етимологичните си описания, с такива форми и значения като срхр. *бā̀н* „управител; господин“, рум. *ban* „управител; парична единица, равна на 1/100 от лей“ и такива производни като *бански, банство, Банат* - област в Северозападна Румъния, поради това, че се управлява от бан, банът е областен управител у южните славяни през средните векове, областен управител в Югославия и произхожда от праб. *βοεάνος* „господар“, монг.-тур. *bajan* „богат, заможен“ [БЕР_1, 30]; срхрв. *Bân* „областен управител в Хърватия, Босна, Банат, Влашко и Молдова; град, крепост; господин, господар”; гласната *a* е резултат от контракция на *-oja,* както *pas* < *pojas,* неконтрахираната форма е при Конст. Багрянородни - *βο(ε)άνος,* а при Кинам има вече контрахиран облик *μπάνος,* също и при унг. *bán,* бълг., рум. *ban;* посредством суф. *-at* се образува мси *Bánát,* унг. *-ság* - *Bánság;* произхожда от авар. *bajan* “vladalac horde”, като славянската фонема *a* > *o*: *bojan,* потвърждението е по-горе при Багрянородни; в унгарския език е антропоним и топоним - *Baanflva, Bán Monostor,* от дакийските славяни е преминала в румънския език, въпреки че Йорга настоява, че е дошла от унгарците; унг. *ban,* рум. и бълг. *ban* с такива производни като бълг. *ban* „para od mjedi, mangura rézpenz“, хрв. *Banja Luka, Banj dvor, Bândóla, Banbrdo, banov, Banovo Polje, Banova Jaruga, bânovica* „banova žena“, *banica* - kraljica banica, *banica* „sitni srebrni novac, zvan također banić“, *banić ~ banović* „sin banov“; унг. *Banat, Bánság, Baanfalva* „banovo selo“, *Ban Monostor* „banov samostan“; лат. *Banalus Temesiensis = Temišvarski Banat;* рум. *Banatul Timişoarei* и още много други имат за основа и начало ав. *bajan* „vladalac horde“ от времето, когато аварите са владеели славяните; при монголите, аварите, българите, татарите и киргизите достига като лично име, а при турците - със значението „koji posjeduje dobra, bogat“ и като владетелско име [Skok, 104-105]; името на най-големия син на хан Кубрат, (Бат)баян е подобно на по-късната хърватска княжеска титла *ban* [Pohl 2018, 334].

По същия начин и A. Róna-Tas [1999] приема, че името на основателя на Аварската империя khaghan Bayan, което възниква и се образува на основата на чув. *bayan* „rich“, дава ттл. *bán,* следователно ръководната прослойка на аварите говори тюркски език от чувашки тип. Самата ттл. *bán* преминава в унгарския език от тюркския език с посредничеството на балканските славянски езици [115-116,355].

При секелите още от времето на разпадането на Западнохунската империя е известна и се използува ттл. *rabonbans* [Jancsó 1921, 7], а в средновековната унгарска антропонимия има такива мъжки лични имена в съчетание с титла като *Aba Banus,* млим *Ban* на унгарски сановник, *Bele Ban, Bolando Bano, Buzadban, Dionisius banus* [Gombos_1, 654,611; ~*~_2, 985,1277; ~*~_3, 2241,2261], *ban Simon* [Histoire de la Transylvanie 1992, 198].

В румънски етимологичен речник лекс. *ban* има значенията „княз или владетел на Мала Влахия; вицекрал на същата провинция; молдавски велможа; първият сред болярите на Влахия”, последният от които се нарича изобщо *vel-ban* или по „славянски”, но по него време тези „румънци” още си говорят и пишат на български език и затова са ни оставили добре известните влахобългарски грамоти, откъдето е и настоящата титла, затова по-добре по български - **великиі банъ,** и тази дума произхожда от засвидетелствуваното при Конст. Багрянородни *βοεάνος,* което се латинизира до *bouan,* от него е рум. *bouîn* и оттук и *ban,* като тук особено силно впечатление прави още и това, че влашките и молдовските князе доста до късно носят славянобългарски имена и се титулуват и с двете титли, както е например в грамота, дадена на манастира Тисман през 1643 г. от бана на Крайова †Jupan Dragomir vel-ban cralevskii [EtMgnRm-3, 137,141-142], докато според друг румънски речник ттл. **жѫпъи**

във влахобългарските грамоти направо и без никаква аргументация се представя само и единствено като румънска по произход [DcSlRm, 119].

Едновременното наличие и употребата обаче и на ттл. *бан,* и на млим *Баян/Боян*, както и очертаващите се тук като изключително трудни за обяснение фонетични различия и несъвпадения при евентуалния преход на второто в първото, правят невъзможно извеждането на титлата от това име и налагат да се търси нейната основа и начало в древнокитайската ттл. *wang*, сркит. *miwan* „император; цар; принц; княз; сановник“: *The other high rank was „wang" with the meaning of king. Some scholars think the Huns borrowed it from China. If we check it in the Chinese dictionary of titles, we can find, it is a rank of unknown origin, so it is possible that title arrived from the steppe and spread over both steppe and Chinese kingdoms. The wang has various forms as far as bán/ban in Parthia, Persia, but also in the Eastern European states as Avars, Croatia or the Hungarian Kingdom. According to some Hungarian scholars' point of view, Avars brought that title in the 6th century, but the Chinese data show it originated earlier, probably from the Hunnic period. Medieval Hungarian Kingdom the ban was the leader of a huge region near the borders. Regarding the origin of the word "ban" in Hungary, János Fogarasi showed its connection with Mongolian and Persian. He was the first who stated that the Chinese wang and Hungarian ban has the same root. He said the meaning of the title was the following: "lord, leader or prince". Foreign scholars, later Littleton, proved his theory and Malcor thought ban was a Sarmatian title in the course of late antiquity. The wang of the Hun, that is, king, the word of suburbs, was considered by many linguists as a Chinese origin, although in the Chinese language dignity of unknown origin, that is, probably from the state organization of Steppe, was transferred to the Chinese and then to other peoples. The Chinese word wang is not unique, but it has the Central Asian peoples: ban, etc. in the form of the party, then in the Persians, but also in the Eastern European medieval states. In the second half of the 19th century, János Fogarasi's linguist in Chinese wang, Mongol ong and Persian ban brought the origins of Hungarian dignity. Fogarasi found that dignity, a ban have variants of steppe people, who ruled Central Asia and Northern India (Hephthalites). In the medieval Kingdom of Hungary, Bans were special leaders of border areas. The Littleton and Malcor authors considered the dignity of the Sarmatians to be. According to Hungarian researchers, this title was honoured by the Avars since the 6th century, but based on Chinese data, the origin of the Huns can be retrieved earlier, and the name of dignity has long persisted among the Huns. Let's investigate the meaning ban with the rex, or kings in Attila's court. According to the sources of that time, they were the great lords, who had an enough great power in one territories. It would be compared with the above-mentioned ban* [Obrusánszky 2020, 120-121].

Китайските владетели започват да се титуловат ванове още през епохата на династията Чжоу от XII-III в. пр.н.е., през първите столетия на която те се сблъскват и воюват с появилите се от северозапад цяни, сяньюни или сюнну, които отглеждат коне в огромно количество. Тези български племена и народи постоянно вземат участие в политическия живот на древнокитайските царства, ту като воюват с тях, ту пък като се съюзяват с някои от тях и се сражават срещу останалите, заради което и получават съответното възнаграждение [Кляшторный, Савинов 2012, 1-4].

В късноантичен Китай ттл. *wang* има такива значения, функции, употреби, произход, графическа репрезентация, историческо семантико-функционално развитие, пътища и способи за преминаване и заимстване в езиците на българските по произход китайски династии, като наименование на европеиден антропологичен тип на народа Jie и за идентификация на императора на Tuoba като heaven king (*tianwang*); кит. *wan* (*miwan*) „myriad" се превръща в тюрк. *Ban* и *wu* (*mu*), петият символ на „ten Heavenly stems" от китайския календар става на тюрк. *bou;* от фонетична и семантична гледна точка йероглифът *wang* е подобен на йероглифа *huang* и също така носи първичното значение „баща“. По времето на early Western Zhou dynasty ттл. *wang* е синоним на „son of heaven",

но това престижно значение скоро се губи, защото по време на Eastern Zhou много феодали, начело с царя най-напред на некитайската държава Chu, узурпират титлата. Това принуждава Confucius да въведе определението *tian,* за да различава *tianwang* „heaven-king" като наименование на Zhou „son of heaven" от всички останали, незаслужаващи, а често и натрапени владетели, които също така се представят като *wang*. Наред с това загубата на семантико-функционалната престижност на ттл. *wang* е основната причина за създаването и въвеждането в обращение от императора основател на династията Qin (221-206) на ттл. *huangdi* „император". Първите монарси на Northern Zhou са последните „варварски" владетели, които не само слагат край на употребата на ттл. *tianwang* като официална титла, но също така напълно съзнателно-предумишлено премахват китайската царска титулатура, прекъсвайки по този начин една практикувана от 140 г. пр.н.е. насам китайска традиция.

Приемането от страна на Shi Le на ттл. *tianwang* за официална царска титла е не само отражение на собствената му етническа гордост и самочувствие, но и напълно предумишлена демонстрация на неговата некитайска идентичност, което като цяло пък е съвсем закономерното следствие от окаяния край на последните двама китайски императори от Western Jin, разрушили престижа на ттл. *huangdi,* особено в очите на „варварите". Това в максимална степен съвпада с набляганeто от страна на Later Zhao на различието му от китайците и от приемането на друга държавна доктрина или религия, а именно на Будизма. Northern Zhou (557-81) е последната северна държава, която официално приема ттл. *tianwang* и предприема мерки срещу китаизацията на Tuoba Wei, включително възстановяване на „варварския език", имената и облеклото и изобщо на всичко онова, което може да се определи единствено като движение за възраждане на Xianbei. Именно поради това ттл. *tianwang* представлява ясно изразена културна традиция, а не просто степно копие на китайския „син на небето", тя е китайски превод на „варварския" небесен бог Tangri/Tengri.

Титлата *wang* се появява за първи път по време на Xiongnu Former Zhao (304-29), чийто възход предшества гибелта на Western Jin, тя се приема официално от Later Zhao (319-51) и се възприема от редица „варварски" владения в северен Китай по време на цялото или на част от съществуването им. В тях влизат Former and Later Qin (350-94 и 384-417), някои държави Yan, приемници на Xiongnu като Xia (407-31) и Later Liang (386-403); традицията се пренася почти до навечерието на обединението на Sui от владетелите на Northern Zhou (557-81) и Northern Qi (550-77) [Chen 2012, 82-143, за същата титла при много по-късните монголи вж. и срв. Kai-lung, 2016, 152-153,168-169].

В действителност българските владетели започват да се обявяват за царе - wang „king" много по-рано и по-точно, още през втората половина на IV в. пр.н.е. Така например, княз Ying от държавата Wei, who were themselves of nomadic origin [Vaissière 2017c, 4-8]; Tuo-ba'lar Kuzey Wei Hanedanlığı (M.Ö. 386-534) nı kurarak Çin'i aşağı yukarı 150 sene hakimiyeti altında tutmuştur [İnayet 2015, 1176-1179], успява през 370-369 г. пр.н.е. да застане начело на неговата държава. През 343 г. пр.н.е. той е победен от владетеля на китайската държава Qi, който го обявява за wang „king", очевидно, за да не се говори след това, че е победил някакъв си незначителен варварски княз, и така от тук нататък този българо-сабирски княз започва да се титулова като Wei Wang, т.е. Цар на Вей [The Cambridge History 1999, 769-770].

През 105 г. пр.н.е, *шанюй* е титлата на върховния владетел на сюнну, докато командващите двете крила носят ттл. *сьян-ван,* съответно ляв и десен; през 48 г. сюнну се разделят на северни и южни, многочислените племена при които имат владетели или с ттл. *ван,* или с ттл. *шанюй;* в края на династията Хан, за ванове се обявяват старейшини на номадски села, станища, рус. кочевье, които имат повече от 800 юрти в единия от случаите и повече от 1000 юрти в другия, като всяка една от титлите може не само да се присвоява лично-индивидуално, но да се дава още и от страна на върховния владетел или пък от страна на китайския император с нарочен указ [Таскин 1986, 216-217].

В късноантичната китайска държава по време на династията Хан съществуват области (цзюнь), които са на непосредствено подчинение на централната императорска власт, и васални княжества, които са независими от императора и принадлежат на князете „ван“, обикновено роднина на ръководната династия [Малявкин 1989, 5].

В късноантичен Китай вановете биват няколко категории и първата или висшата категория на име *цин-ванове* включва синовете и братята на императора; втората категория на име *си-ванове* включва второто и по-следващи поколения, които наследяват ттл. *ван* от цин-вановете; шусин-вановете са хора с незнатен произход, които получават титлата заради заслугите си [Чжэн, 60].

Не са редки случаите, когато с обявяването си за ванове, български вождове на племена или старейшини провъзгласяват собствената си независимост и самостоятелност, както по отношение на досегашния си български сюзерен, така също и спрямо китайците. По време на управлението на император Лин-ди (168-190) ухуаньските старейшини Наньлоу в окръг Шангу, начело на повече от 10 хил. юрти, и Цюлинзюй в окръг Лаоси, начело на повече от 5 хил. юрти, сами се обявяват за ванове и така дават да се разбере, че възнамеряват да водят собствена вътрешна и външна политика [Кляшторный, Савинов 2012, 25].

По време на династията Хан ттл. *wang* е с възможно най-висок престиж, видно особено добре от факта, че в началото на II в. пр.н.е. императорът на владението Чжао То се признава за васал на император Сяо-вэнь и в междудържавните отношения започва да се титулова ван, но в рамките на собственото му владение валидна остава ттл. *император* [Сыма_3, 88].

Основното значение на китайската по произход прабългарска ттл. *бан* е „принц, княз“, което си проличава особено ясно от това, че още в Централна Азия и по времето на шаньюй Багатур, носещият ттл. *ляв туци-ван* „ляв мъдър княз“ старши син на шаньюя е командващ лявото крило на войската и съответно управлява източната част на държавата. Точно това значение на ттл. *бан* се потвърждава от нейната употреба не само на територията на Китай, но така също и в други княжества или държави и съответно езици. В края на династията Хан, с нарочен указ китайският император обявява за ванове, т.е. князе, старейшини на номадски села, които имат повече от 800 юрти [Таскин 1986, 216-217].

В Орхоно-Енисейските рунически паметници от началото на VIII в. се среща лекс. *оń/иń* със съответствие кит. *wang* [Thomsen 1986, 154]; в съвременния монголски език има лекс. *vang* „prince; nobleman” [MnEnDc, 178], а в тунгузо-манджурските езици ттл. *ваŋ* „государь; великий князь” идва от китайския език и е контактолингвистично съответствие на монг. *vang, ван* „князь; король” от кит. *ва́н* „князь; цар” [ССТМЯз-1, 130].

Синтактичната употреба на ттл. *бан* е типично прабългарска, т.е. тя се разполага след името на нейния носител - *Делань бань,* но също и *ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος* - кавхан Исбул, видно особено добре още и от синтактичната употреба на ттл. *жупан* от Надписа на Боила от последната четвърт на X в. от българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош [Добрев 2005, 350-414].

През отделните периоди на историческия и съвременния китайски език ттл. *wang* се представя графически чрез йероглифа **王**, който се произнася приблизително еднакво като whaŋ [wǎng], носи такива значения като „князь; царь, король; королевский; совершенный правитель; Ван (*фамилия*); княжить, править“ и е по-късно развитие на снтиб. **Q^{w}aŋ* „king“ [Старостин].

Etymology not certain. Prob. ST:WT *dbaŋ* 'might, power' ~ *dbaŋ-po* 'ruler', WB *aŋ* 'strength, power', NNaga **waŋ* 'chief' [French 1983: 389]. The initials present difficulties, though (WT **b-* vs. OC **w-*), unless one assumes that occasionally WT *b-* can derive from a **w* (*db-* < **dw-*); the WB form seems to support this. Alternatively, *wáng* may possibly be connected with an AA homophone: OKhmer *van* ~ *vāṅ(ṅ)* 'royal palace...' (-> Tai:S. *waŋ*) 'palace'), cognate to *luəŋ* 'king' (-> Tai *luaŋ* 'royal'); the identification of 'king' with his palace is perh. supported by a BI where

wáng refers not to the Zhou king but to a place (Shaughnessy 1991: 197). Thus *wáng* would belong to the complex of stems under → *yíng*$_u$; connection with → *huang*$_i$ 'august' is not clear. Otherwise, speculations have related *wáng* to *wāng (?waŋ)* 'emaciated' [Zuo] (under → *qú*$_u$, *jù* and → *kuáng* (*gjwaŋ*) 'mad', based on certain theories on ancient CH kingship and shamanism (see D. Keightley JAS 54.1, 1995: 132) [EtDOldChin, 507-508, вж. и срв. Шервашидзе 1989, 69; БКРСл_2, 155-157; Doerfer, 164-165].

С цел да го умилостиви и усмири, китайският император удостоява българо-сабирския шаньюй Таньшихуай с висшата китайска престижно-почетна ттл. *ван*. Българинът обаче отказва да приеме титлата и продължава все така да напада и громи китайските войски: *С самого начала отношений сяньби и ханьского двора вождь любого мелкого племени имел право непосредственно устанавливать свои контакты с Китаем, и в мирное время все выгоды от этих контактов шли в его руки. Это не позволяло верховному вождю усилить свою власть путем контроля за доступом к товарам, производимым в Китае. Во время войны, однако, сильный вождь мог управлять своими подчиненными, решая, кто будет участвовать в наиболее прибыльных набегах, и используя свою военную власть для запугивания несговорчивых. Таким образом, мирные инициативы Китая с предложением возобновить действие даннической системы отвергались сильными сяньбийскими вождями. Выгоды, получаемые от даннической системы, усиливали центральную власть у сюнну, но приводили к обратному результату у сяньби. В связи с этим сяньби наиболее благосклонно относились к мирным предложениям Китая, когда у них не было собственного сильного вождя, и, естественно, воспринимали их наиболее враждебно во время двадцатилетнего правления Таньшихуая, который объединил степь и стал самым могущественным правителем в истории сяньби.*

Примером решающего значения личных успехов в сяньбийской системе избрания правителя является возвышение Таньшихуая. Несмотря на то что он был незаконнорожденным, Таньшихуай уже в юности производил впечатление на своих соплеменников способностями и силой. В 156 г. в возрасте 23 лет он был избран верховным вождем сяньби. В том же году он организовал большой набег на Китай, а затем почти каждый год повторял атаки, применяя отработанную стратегию безудержного грабежа и последующего отступления в степь. В 177 г. за шесть месяцев Таньшихуай организовал 30 набегов на всем протяжении ханьской границы. Набеги на Китай он перемежал атаками на другие кочевые племена, и вскоре сяньби стали контролировать всю территорию степи, ранее находившуюся под властью Маодуня. Таньшихуай разделил свою империю на восточную, западную и центральную части. В каждом племени или группе племен были вожди, лично преданные Таньшихуаю. Структуры, напоминающей структуру империи сюнну с ее должностями князей и сановников гудухоу, которые помогали управлять государством и оставались лояльными шаньюю вне зависимости от того, кто занимал этот высокий пост, у сяньби не существовало.

Даже достигнув вершины своего могущества, Таньшихуай никогда не пытался заключить мирный договор с Китаем. Он уничтожал все ханьские армии, посланные против него.

Двор был сильно обеспокоен этим, но ничего не мог поделать и отправил посла с печатью и шнуром пожаловать Таньшихуаю титул вана (высший титул Хань), желая заключить с ним договор о мире, основанный на родстве. Таньшихуай отверг все предложения и стал нападать еще яростнее, чем когда-либо.

В прошлом выгоды даннической системы заставляли сюнну соглашаться с мирными предложениями Китая, однако теперь подобная политика не работала. Ханьский двор так и не осознал, что вожди сяньби для сохранения своей власти сделали ставку на войну. Власть Таньшихуая над сяньби была харизматической. Успешные войны усиливали его харизматический ореол и отбивали у его соперников желание состязаться с ним.

Хрупкость такой политической системы стала очевидной, когда около 180 г. Таньшихуай умер [Барфилд 2009, 78].

Под формата на престижно-почетната ттл. *пан* „господин“, китайската ттл. *wang* се употребява сравнително интензивно-нашироко в западнославянските полски и чешки език. В хазарския език има млим *Парс,* което е съответствието с беззвучна съгласна на праб. *Барс* [Добрев 2004, 74]. Ето защо ттл. *пан* е западнославянска заемка от ранносредновековния хазарски език, където най-вероятно тя прониква директно от китайския език.

Китайската по произход прабългарска титла *жупан*

За епохата на Първото българско царство, със значението „областен управител“, китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *жупан* е засвидетелствана в редица източници, особено показателни и съществено-значими сред които са Преславският надпис, който тук се представя в наша транскрипция и превод и където жупанът е областният управител на Плиска от началото на IX в., а така също и Надписът на Боила от българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош, където двамата жупани Вουηλα и Βουταουλ са областни управители от Отвъддунавска България от втората половина на X в. [Бешевлиев 1992, 200-204; Добрев 2005, 350-414]:

ζητκοη ητζηργου βουλε	**Житкой ичиргу-буле**	***Ичергу-боила Живко***
χωμσχη κυπε υνε	Хомши кюпе - 455	*Меки ризници - 455*
τωυλσχη φμ	Тулши - 540	*Шлемове - 540*
ετρωγην κυπε υκζ	Естрогин кюпе - 427	*Подплатени ризници - 427*
τωυλσχη ωνδ	Тулши - 854	*Шлемове - 854*
τωυρτωυνα πηλε ζωπαν	**Туртуна пиле Жопан**	***Туртуна и жупанът***
εστρυγην κυπε κ	Естругин кюпе - 20	*Подплатени ризници - 20*
τωυλσχη μ	Тулши - 40	*Шлемове - 40*
αλχαση κυπε α	Алхаши кюпе - 1	*Халчести ризници - 1*
χλωυβρην α	Хлубрин - 1	*Ногавици - 1*

†ΒΟΥΗΛΑ·ΖΟΑΠΑΝ·ΤΕCΗ·ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ·ΒΟΥΤΑΟΥΛ·ΖΩΑΠΑΝ·ΤΑΓΡΟΓΗ·ΗΤΖΙΓΗ·ΤΑΙCΗ†

†Βουηλα·ζοαπαν·τεςη·δυγετοιγη·Βουταουλ·ζωαπαν·ταγρογη·ητζίγη·ταιςη†

Чашата, за която жупан Боила повели, като облицоват, да изпишат, и от която да пие наздраве жупан Бутаул

В прабългарските гръкографични надписи от VII-IX в. и по-специално във военно-инвентарния Преславски надпис, Титлата е употребена самостоятелно и в съчетание като *Τωυρτωυνα πιλε ζωπαν,* при което букв. *ω, ου* предават зв. *о,* а при Титлата, която се среща в друг надпис под формата *ζουπαν,* забележителна е само разликата във вокализма на първата сричка; във възпоменателен надпис на хан Омуртаг от 822 г. за неговия жупан-таркан Шун от рода Кюригир - *ό Χσουνος ό ζουπαν ταρκανος,* с бележката, че *ζουπαν ταρκανος* е сложна първобългарска титла, у Конст. Багрянородни - *ζουπάνος γέροντες,* редуването *о-ου* се среща и в други прабългарски имена и титли; пак във възпоменателен надпис от хан Омуртаг за негов жупан – *ζουπανος,* от рода Ермиар, името на когото обаче не се чете поради увреждения надпис; в надписа върху допълнително прибавената на външното дъно сребърна пластинка на сребърна чаша, принадлежала на великия жупан на България е изписано *†Σηβην ζουπανος μέγας ής Βουργαρήαν,* като точно в съчет. *ζουπανος μέγας* Титлата се среща за първи път; нейният обратен словоред: съществително-прилагателно, се различава значително от обичайния гръцки, срв. *†Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάου τοϋ Νεμάνια* и това се дължи може би на влиянието или предаването на някой първобългарски израз като *ζουπαν ταρκανος,* където особеното значение на последния член е изразено чрез *μέγας* , а не за изтъкване на прилагателното”; в Сърбия, Далмация и други западнославянски страни държавният глава е носел ттл. *μέγας ζουπάνος* покрай *άρχιζουπάνος;* “първобългарската ттл. *ζουπανος μέγας* и славянската *μέγας ζουπάνος* не могат да бъдат равнозначни, понеже Сивин

не е бил държавен глава на България, двете титли са следователно еднакви само по форма, но не и по значение; заслужава да се отбележи, че както *ζουπανος μέγας* от сребърния съд, така и *ζουπαν ταρκανος* от № 61 имат неславянски лични имена Сивин и Шун, а освен това последният принадлежи към рода Κυριγιρ, който очевидно не е славянски, изглежда, че най-висшите жупани са били първобългари [Бешевлиев 1992, 61,200-202,231-251].

Под формата *jopan* прабългарската ттл. *жупан* е засвидетелствана в грамота, съставена на 08.05.860 г. в Regensburg, на източнофранкския крал Louis of Germany, който дарява земи на манастира, близо до Mattsee в Карпатския басейн, и една от границите на тези земи е Uuangariorum marcha „the marches of the Vangaros“ [Róna-Tas 1999, 57-58], т.е. пограничната област откъм българите Очевидно, тук е употребено самоназванието на Атиловите и Аспаруховите българи *Huŋ-Huŋar* [Добрев 2019, 1-52], с държавата на които франките имат обща граница. Второто доказателство за това, че в тази грамота става дума именно за българите, а не за маджарите, е фактът, че по това време последните все още се намират доста на изток, може би и отвъд Днестър: *Така е, така е, но и съвременните унгарци се правят на много културни и възпитани, обаче за чужда, българска сметка, като напълно съзнателно и преднамерено не искат, макар и скрито и само за себе си, да си признаят и вземат предвид, независимо че и него са чели и знаят много добре, наред с не особено ласкавото ранноавстрийско мнение за тях, още и онзи пасаж от византийския хронист, според когото маджарите са най-дивият и кръвожаден народ на Ранното Средновековие, които обаче през есента на 895 г., в становете си в Ателкузу оттатък Днестър, получават такъв шамар от все още много младия цар Симеон, че в панически страх и ужас, побягват на запад, тичешком и дори без да се оглеждат назад, в сняг и лед прехвърлят Карпатите през мъглите и виелиците на Верецкия проход, доста изпокапват по пътя, но още към края на същата или началото на следващата година, едвам успяват да си поемат дъх на пустия откъм всякакво население, оттатъшен бряг на Дунава, "на запад и север от големия завой на Средни Дунав" (П. Коледаров), главно там, където днес е Будапеща, но така също и малко по-насевер, в дн. Западно Словашко и Великоморавия, възможно и малко по-наюг, в Северна Панония, пак на запад от Дунав.*

Тъкмо този начин на пристигане и установяване на маджарите в границите на така очертаната област очевидно-безспорно и в никакъв случай няма нищо общо с откъснатите от всякаква действителност болни фантазии на İ. Fodor [1982], според когото още с пристигането си по тези земи маджарите завладяват и покриват огромната територия от двете страни на р. Тиса чак до източния край на Карпатската котловина [14] и което много срамно-позорно събитие обаче самите унгарци и днес все още продължават да величаят и превъзнасят като безподобното и неповторимо за цялата европейска и дори световна история Honfoglalás - Завладяване на Родина!??

Това за изумително-голямата бързина, с която маджарите "завладяват родината си", не е наша измислица, пък и изобщо не става така, както е в наивно-сантименталната легенда, преразказана от староунгарската Илюстрована хроника (П. Юхас), а то си е записано в Изворите и то по изцяло и напълно недвусмислено-адекватния му начин, като пак староунгарската Budai Krónika например съобщава: "От тук прехвърлили планините за 3 седмици и стигнали до покрайнините на Маджарско, т.е. Трансилвания", от една страна, и от друга страна, пак бързината на същото това събитие принуждава Константин Багрянородни, то дори си е и малко смешно, да събере в един-единствен глагол началото и края, потеглянето и спирането по време на този толкова "славен исторически преход": "При завръщането си тюрките намерили земите си опустошени и обезлюдени и се установили в живелищата, които обитават и днес" [вж. и срв. Златарски 1971, 291-312; Коледаров 1979,, 46,51, Карта № 8; Мутафчиевъ 1935, 6-7; Юхас 1985, 111,359-360; Fodor 1982, 225-299; Histoire de la Transylvanie 1992, 116; БВнАт, 152-153; ГрИзв-6, 139; ЛтИзв-5.1, 19; MagOrSz-1, 1033, подчерт. – И.Д.] [Добрев 2005, 192-194].

Отново във франкски и по-точно в меровингски извори, но този път за много по-ранния VI в., българите от Панония са наречени Hungarus. Тук обаче в никакъв случай не бива да се смесват отделните имена на едно и също българско племе, дадени в различно време и от различни народи, защото етним *Onogundur* е аланското му по произход наименование *Vanandor* в гръцка интерпретация, докато етним *Onogur* е собствено западнотюркска контаминация под формата на *On* „десет“ *Ogur* „огури“ на известното още от Jordanes *Hunnuguri: The presence of the Huns in the Carpathian basin was proved by Frankish chronicles. Peter Király has published some historical sources which dealt with inhabitants of Pannonia in the course of the 6th century. According to a Meroving source, in the year of 561/562 Hungari lived there [Király, 2006, p. 117]. It is not the only one data on Hungari or Hungarus, because other western sources also mentioned them under such names! The presence of Hungarus proves not only that Huns survived and lived continuously after the collapse of the Hunnic Empire, but also that Hungarians came to the Carpathian basin at last along with the Huns in the 4th century.*

It is likely that the Onogurs are equivalent with the Hungarus or Hungarians who remained in Pannonia after the collapse of the Hunnic Empire. In the Hungarian literature József Thury drew attention to the question of Onogurs (Among Eastern sources, only Byzantine do not spell «h» voice in front of the words, that is why they report Hungars as Onogurs. Latin sources wrote Hunnuguri [L. Jordanes]), or Hungarians. Bolgarians were never mentioned as Onogurs. We can find only one reference for the Bolgarian-Onogur connection, namely Kovrat's reign, when he led Onogundur-Bolgars to a new homeland, where «Onogundur» meant «belonged to Onogurs». Osman Karatay held Onogur as the early name of Hungarians, so did Péter Király, who identified the name of Hungars and Onogurs only with Hungarians [Obrusánszky 2020a, 300-304].

По същия начин и останалите от по-горната епоха, напълно или частично тъждествени български етноними обозначават и наименоват не маджарите, а българите. Така например, в писмо на епископа на Вердюн, Дадо (†923) се разказва за сполетените от голям глад народи на Панония, Истрия и Илирия, които се изтеглят към Меотида, където се препитават от лов на птици и дивеч. И понеже и там те били преследвани от глада, затова били наречени *Hungri,* което наименование възниква и се образува на основата на стгер. *hunger* „глад“ [Róna-Tas 1999, 282-283]. Обяснението на епископа е доста забавно, но не е коректно-вярно, защото почива на една междуезикова контаминация, която експлицира същевременно и една доста елементарна народна етимология, подвеждането по която изобщо не прави чест на току-що цитирания автор. Всъщност, след разпадането на Атиловата империя и особено след битката при Недао, някои от българските племена, водещо-централно място сред които заемат оцелелите българи хунк-хунгар, се изтеглят към Меотида, където техни най-близки съседи са кримските готи германци, и именно те, знаейки или тепърва чувайки самоназванието на тези племена, си го обясняват чрез собствената дума *hunger* „глад“. Очевидно, тези българи пристигат във въпросната област без стада и домакинства и затова се препитават чрез лов на птици и дивеч, което обаче все още не е достатъчно, за да се прехранват.

През 791 г. Карл Велики напада аварите, поради което *Annales gemmeticenses* съобщава, че Karolus *Hungarorum* regnum vastat, т.е. *Карл унищожи царството на хунгарите* [Róna-Tas 1999, 284-285]. И в случая, този народ не са маджарите, нито пък аварите, защото много добре се знае, че голяма част от населението на Аварската империя са българи, известни на хрониста под тяхното първично-основно име самоназвание *Hungar,* именно поради което той смята и цялата империя не за аварска, а за българска. И доколкото всеки един превод е предназначен за съвременниците на преводача и поради това трябва да се представя в тяхната понятийно-терминологична система, то много по-правилно и точно ще бъде, ако горното латинско изречение се преведе като *Карл унищожи царството на българите*.

Според Дуклянския летопис жупанът, наричан още комит, се назначава измежду благородниците от съответната област, наречена жупания. Той е пряко подчинен на

съответния бан или воевода и има на подчинение един стотник, заедно с когото трябва да управлява и съди народа правилно и справедливо; да събира данъците, като 2/3 от тях предава на краля, а 1/3 оставя за свои нужди. Ако поради някакви причини страната остане без крал, бановете прибират от жупаните в тяхната област предназначените за краля данъци, като жупанът на кралската област, който във всички случаи е негов близък родственик, става и се нарича велик жупан. Общото събрание на бановете и жупаните избира и поставя на трона новия крал [Дуклянин, 4-6].

По време на Първото българско царство е доста силна и влиятелна, много висока по място или ранг в българската административно-политическа йерархия институцията жупан като например по времето на хан Омуртаг някой си Шун от рода Кюригир е жупан таркан; във военно-инвентарния Преславски надпис жупанът е поставен непосредствено след ичергу-боила, който пък от своя страна идва непосредствено след хана; от надпис на дъното на сребърна чаша от вече християнския период става известно, че неин собственик е Сивин, великият жупан на България, откъдето пък според нас става ясно, че тази институция от своя страна е и вътрешно стратифицирана; жупани са и вождовете на славянските племена в границите на Царството и те са поставени под опеката на един главен жупан, който е българин; висшите жупани обикновено са от български произход, а славянските жупани са им подчинени; по време на война, от плячката жупанът получава 1/6 част, т.е. толкова, колкото се пада и на княза, а останалите 4/6 си поделят поравно другите участници във войната независимо дали са малки или големи или по това време жупанът заема второто след княза място във военно-политическата йерархия на държавата: *О военной добыче. Отправляясь на бой с супостатами (врагами) подобает остерегаться всех неприязненных слов и дел, направить мысль свою к богу и молитву сотворить и сражаться в ясном сознании, ибо помощь дается от бога светлым сердцам. Не от большей силы победа в бою, а в боге крепость. И после того как бог победу дал, шестую часть следует взять князю, а остальное все возьмут себе все люди, разделив поровну между великими и малыми. Жупану достаточно княжеской части, а остальное прибавляется к людской доле. Если найдутся некоторые из них кметы или простые люди, проявившие смелость, подвиги и храбрые поступки совершившие, то получают от находящегося там в то время князя или воеводы из указанной княжеской доли. И пусть это дается, поскольку это правильно, и делится между ними на части. Участники боя пусть получат, но пусть дадут часть (добычи) и оставшимся (в лагере)* [ЗСЛд, 2].

По времето на цар Петър (927-970) жупанът е български управител на голяма административна област, титлата му е равна на ттл. *княз* и се дава на управителите на области, които от средата на IX в. стават комитати, а техните управители - комити; пак по времето на цар Петър зависимата от българската държава област Рашка я управлява местен жупан; около 943 г. областен управител на голяма част от административната единица Добруджа е жупан Димитър, споменат в надпис от днешното румънско с. Мирча-вода, тогава голяма крепост негова резиденция, и който жупан организира и ръководи отблъскването на руско-печенежско нападение през същата година [Гюзелев 1968, 40-48], а в старобългарски надпис в скалната църквица в Мурфатлар се споменава жупан Георги, който пък трябва да е областен управител на друга част от Добруджа.

Някои от най-заслужилите жупани са членове на държавния или консултативния съвет на хана. В гръкоезичните прабългарски надписи те се наричат „сътрапезници“ или „хранени хора“ - θρεπτος ανθροπος, но не в смисъла, който влага в този термин акад. Бешевлиев, според когото „Изразът „мой сътрапезник”, с който предаваме гръцкия израз „мой хранен човек” или „храненик”, означава очевидно някаква особена привилегия и чест, която е стояла във връзка с устройваните от хана угощения”. Тези прабългарски сановници от най-висок ранг още по-малко пък са „приемни синове“ или „храненици“ на хана (Т. Славова), да не говорим изобщо, че може да бъдат и „невисок болярски ранг, обикновена охрана на

хана” (С. Рънсиман) [вж. и срв. Бешевлиев 1992, 75-77, срв. Рънсиман 1993, 238; Славова 2015, 122; ~*~2010, 87-88]:

+Κανα ςυβιγι Ομουρταγ	*Кана сюбиги Омуртаг:*
Ο Χσουνος ο ζουπαν ταρκανος	*Шун, жупан тарканът*
Θρεπτος ανθροπος μου ιτον κε	*Беше мой сътрапезник*
Απεθνεν ις το φοσατον ιτον δε	*И умря във войската.*
Το γενος αυτου Κυριγηρ.	*Родът му беше Кюригир.*

Един от видните жупани на Отвъддунавска България е българският болярин жупан Ахтум, славянизираната форма на името на когото трябва да е Охтум. Той е много добре известен и достатъчно пълно-подробно представен не само в по-новата и съвременната унгарска научна литература, но и в старите унгарски хроники и предания, под името Achtum, което трябва да е неговата първично-оригинална форма, но наред с това и под собствено унгарската форма на Името във вида *Ajtony, Айтонъ,* носителят на което е „могъщ български княз по р. Марош”.

Изцяло пълноправният и легитимен представител на българската официална власт в Областта, прабългаринът по произход и с прабългарско име, жупан Ахтум е управител, но и пълновластен господар на земите между Марош и Дунава в края на X-началото на XI в., както е не само според унгарската легенда за Св. Гелертъ (1046), но така също и според всички компетентно-добросъвестни историци и езиковеди, които са се занимали по-отблизо-непредубедено с въпроса.

Именно жупан Ахтум се покръства във Видин към края на X в. и основава на р. Марош, в столицата си Морисена - urbs Morisena, adică oraşul de pe Mureş, с други имена Марошвар и Чанад, манастира св. Йоан Кръстител, където привлича и „гръцки”, в действителност не само според нас, християнски, български монаси, но не по-малко важното и съществено - той управлява Закарпатските, Марамурешките и Седмиградските находища на сол и не само снабдява със сол с предимство българското население на юг от Дунав, но и внася от тях солидни суми в държавното съкровище; разполага с богатства, каквито имат само кралете и дори повече от маджарския крал; „той ималъ по-вече войска и от краль Стефанъ, комуто не искалъ да се покорява, а взималъ мито от сольта, която кралътъ прекарвалъ презъ р. Марошъ”; продължавал да изнася сол за Панония и отхвърлил предложението на маджарския крал да приеме католицизма, което предложение безспорно ще да е направено малко след 1000 г., когато крал Стефан приема християнството и кралска корона от Рим.

Сега вече са налице всички необходими и достатъчни основания предпоставка, а и обяснението на това крал Стефан да не може да търпи жупан Ахтум и наляво и надясно да разправя, че рано или късно, с помощта на Господ, ще победи своя враг Ахтум, както се съобщава в Житието на св. епископ Герхард, които основания и обяснение, разбира се, в никакъв случай не се свеждат до това, че „постоянно се бунтувал срещу споменатия крал”, както твърди Анонимус и към които безспорно трябва да прибавим и факта, че цар Самуил (978-1014), в намерението си да укрепи и заздрави северозападните български граници, включително и чрез разпространяване на Християнството и покръстване на българите в отвъддунавските земи, не само сключва „приятелски съюзъ” с маджарите, като жени сина си Гаврил-Радомир за дъщерята на маджарския княз Гейза (972-997), която обаче по-късно, както малко по-долу, в една по-друга връзка ще бъде и обяснено защо, бива прогонена от българския царски двор, но и засилва връзките си с местните областни управители, като най-вероятно лично кръщава във Видин и въвежда в Христовата вяра, могъщия и твърд пред непрестанните разбойнически набези на маджарите, българин жупан Ахтум, който от своя страна, като израз и знак на особеното си отношение и благодарност към тази вяра и своя кръстник, построява на най-северната граница на царството му, и манастир, който просъществува до първата половина на XIII в.

Предостоен дар от достоен поданик за достоен Цар!

Впоследствие Ахтум се премества във Видин и през 1000-та година именно той е видински комит, във връзка с което ние пък сме принудени да приемем, че поради все още неизвестни и недостатъчно изяснени обстоятелства и съображения, впоследствие седалището на жупан Ахтум като че ли е във Видин, но тъкмо той, начело пак на силна българска войска, още известно време поддържа равновесието по Среден Дунав, здраво пази северозападните български граници, „сътрудничи с унгарските крале" и именно поради това и запазва бащините си имоти, чак докато е жив, но все пак и въпреки всичко загива в сражение с маджарите през 1003 г., отбранявайки крепостта си столица гр. Морисена-Марошвар-Чанад, където има и родово имение. Това според нас все още и изобщо не означава, че е „победен от унгарците в началото на XI в.", както се среща в литературата, като същевременно пак за нас така и ще си остане не съвсем мотивирано и ясно за какво точно „сътрудничество" с маджарите става дума и за какви бащини имоти е мислел княз Ахтум, когато взаимоотношенията му с маджарите са от ясни по-ясни, а на ръцете и на душата му тежи съдбата на цяла България!?...

Като че ли от всички староунгарски хроники, само Житието на св. епископ Герхард, началният вариант на което е съставен още преди края на XI в., представя княз Ахтум възможно най-пълно и обективно-подробно и тук той е „могъщ владетел в града Морисена", покръстил се във Видин, имал седем съпруги, не бил особено ревностен християнин, „не почитал крал Стефан, понеже се осланял на множеството войници и благородници, над които упражнявал своята власт"; притежавал и неизброимо количество свободно пасящи коне и други под покрив; владеел много добитък с пастирите му; „бил заграбил властта над кралските солници при Моросиум, като настанил между устията на тази река и Тиса свои поданици и чрез стражи обградил и направил всички свои данъкоплатци"; властта си „приел от гърците", построил в Морисена манастира „Йоан Кръстител", „поставил в него абат и монаси гърци, които да спазват техния обряд и традиции"; „на този мъж робувала земята между река Керес до областта Трансилвания и до Видин и Зорен"; „Оттам той набирал голямата си войска и ни най-малко не се съобразявал с краля".

Родовите имения на княз Ахтум, особено като се има предвид гореочертаната никак немалка територия на княжеството и богатствата му, безспорно ще да са били повече на брой, защото не само историците, но и езиковедите, при проучването на старата българска и унгарска антропонимия и топонимия на територията на днешна румънска Трансилвания и Банат, откриват и установяват наличието на селища на име *Ajtony,* не единствено в района на днешния румънски гр. Турда в окръг Клуж, който е в северната част на владенията му, но още и в най-южната част на окр. Тимишоара, който окръг се намира доста по-наюг от тази област и където има и населени места на име *Gilad, Gladeş, Gladić,* за които пък напълно основателно се предполага, че са били родови имения или седалище на предшественика на жупан Ахтум – неговият баща или дядо жупан Гиляд и към които според нас може би трябва да се добави и ойкнм *Pre-Kladeşt.*

Ето защо, никак не е невъзможно, присъствието на жупан Ахтум във Видин да се отдаде на обичайната обиколка на поверените му земи и хора или пък това да е онова нарочно идване в този град на дедите му, за да се срещне със своя цар и да получи от него Светото Кръщение.

Изнесеното от обсадения Велики Преслав и пренесено в Отвъддунавска България Златно съкровище "Надь Сент-Миклош" незабавно се прибира, укрива и се съхранява на подходящо място в дома на жупана на българските земи между Дунав, Тиса, Марош и Карпатите княз Гиляд, който кратко време след това умира или загива в някоя битка от маджарска ръка.

Доколкото в староунгарските хроники се съобщава още, че Ахтум е владетел и собственик на крепостта Морисена, то княз Бутаул е този, който построява или най-малкото довършва започнатата още от баща му княз Гиляд крепост, която крепост безспорно е и

негова лична резиденция или столица, и който подобно и малко повече от своя баща, почти, но все пак малко по-малко от своя син е много-много богат, има десетина села с големи имения по всички краища на жупата си; владетел е на земи безкрайни, безброй стада от едър и дребен добитък, но особено важното и ценено тогава – безброй табуни от най-различни породи коне, сред които пък са и най-ценните и скъпи бойни коне от породата тулпар, които се възсядат само преди битка и които, както и прабългарската тежкобронирана конница от личната гвардия на хан Атила преди пет столетия по същите земи, облечени в желязо и под бронирания си ездач връхлитат стремително-неудържимо сякаш тътен небесен и отдалеко глухо кънтяща, търкаляща се стоманена верига мрачно-прашен облак, върху предната линия на пешата фаланга на противника, помитат, разкъсват и гневно-разярени тъпчат, газят и мачкат с огромните си крака и копита тела на хора и оръжие,... такива коне у нас развъждат по Дунава, казват им унгарски, но те са български.

На изток по Марош земите на княз Бутаул се простират и граничат със земите на жупан Боила, те са стари приятели и дори сватове, често си гостуват, хранят се заедно, понякога сядат на маса и с цялото си домочадие, може да се каже и пируват, но съгласно красиво-кроткия и благоприличен традиционно-български обичай, заедно ловуват, когато се наложи и воюват с маджари, славяни или саси, при особено тържествени поводи си разменят и скъпи подаръци, така че нищо по-естествено от това скъпият приятел и боен другар княз Боила жупан, какво от това, че е християнин, да подари на своя още по-скъп приятел и боен другар княз Бутаул жупан, нищо, че все още вярва в нашия стар Бог, нали сме от една кръв и с един език, такъв скъп и ценен златен предмет като не единствената, разбира се, златна чаша от собствената си колекция златни предмети и съдове, за която специално помоли игумена на манастира, построен от баща му княз Дюла, него самият Император го кръсти, монасите българи да му съчинят и напишат текста, а разпореди и изпрати градският златар да я облицова отвътре със златен диск и върху него да изгравира, непременно с Божия Кръст!, не, не е забравил, можеше още и *Лето 975 от Христа,* но няма място, затова само толкова поетично-милия надпис, нека пак да го прочетем и да се насладим заедно с евентуалния ни Читател на език и нрави: *Чашата, за която жупан Боила повели, като облицоват, да изпишат и от която да пие наздраве жупан Бутаул* [Добрев 2005, 118-138,471-474].

Жупанът е един от старобългарските **сановити,** които се споменават в Супрасълския сборник от XI в.: **приде съ множьствомъ воєводъ и казньць и жоупанъ;** кръстоносците от Третия кръстоносен поход от 1189 г. наричат жупан наместника на югозападните български земи в рамките на Византийската империя, а по това време сърбите имат жупани и един от тях е велик жупан, т.е. цар, като в латиноезичната хроника на събитията Титлата се изписва като *juppanum, juppanus,* където букв. *j* безспорно обозначава зв. *ž,* а при гръцките хронисти, описващи същите събития - като *ζουπάνος*.

Прабългарската дума **жоупа** от първите десетилетия на Второто българско царство има значението „хóра, област", а областният управител се нарича жупан; голямото разпространение на термините за административната единица и нейния управител в старосръбските документи се дължи на по-старото и силно българско влияние в тази страна; званията „бан" и „воевода" "се запазват за управителите на по-големи или по-малки области не само във възприелите старобългарската държавна уредба воеводства Влашко и Молдова, но даже и отсам Дунава през първите столетия след османското завоевание в поробените български земи, като например за един бан Вельо се говори в приписката за налагането на исляма над чепинските българи в 1666 г., тук трябва да се има предвид и името на гр. Банско, който очевидно е бил областен център седалище на бан.

Институцията жупан и съответната й ттл. *жупан* я има още и в Чехия, където обаче жупанът е градски управител, comes civitatis, както и в Унгария по времето на крал Стефан (998-1038), където жупаните са най-близките и най-верните съратници на краля след Църквата и велможите, но преди неговата дружина.

Пак по същото време ишпанът, лат. comes siculorum, при секелите в Трансилвания, които все още запазват родово-племенната си организация и обичайното си право в рамките на териториалната си единица „стол", произхожда из средите на едрите земевладелци и се назначава като представител на кралската власт едновременно за управител, военен вожд и главен съдия на стола, докато институцията бан се учредява през 1105 г. от крал Коломан и тя обединява и подчинява les comes [Добрев 2005, 381-383]: *Титлата жупан се среща в надписите, веднъж като ζουπάν и веднъж като κόπανος. И в двата случая се споменава името на носителя ѝ. Сред южните славяни жупан означава племенен вожд, така че Успенски и Бъри основателно приемат, че тук титлата значи глава на някои от прабългарските родове* [Рънсиман 1993, 239].

Институцията жупан е сравнително подробно-пълно развита в Средновековна Унгария. Основно-главната причина за това е, че маджарите почти едно столетие след прословутото „Завладяване на Родина" са всъщност наполовина прабългари. Доказателство за това в случая е и трикратното издигане върху стол на новоназначения и встъпващ в длъжност главен жупан. Този ритуал под формата на издигане върху щит е широко разпространен сред късноантичните и ранносредновековните български племена и народи. Специално при унгарците той води началото си от основателя на тяхната държава, прабългарския княз Арпад: *Още през първите десетилетия на унгарската държава (X в.) нейната територия придобива особено административно деление. Същото е в зависимост от разположение на поземлената собственост на първите унгарски владетели и системата от изградени укрепени селища. За ръководители на тези териториално-административни единици, т.нар. „области с крепост" владетелят (княз, крал) назначава свои приближени хора, най-често сред изтъкнатите водачи на местните родове. Същите стават представители на централната власт с титлата „жупан".3 Първоначално този висш служител на властта има едновременните задължения да командва военното подразделение, което охранява крепостта, административно да управлява жителите ѝ, заедно с тези от прилежащата към нея област, както да изпълнява и длъжността съдия.*

3. На унгарски наименованието е „ispán". Според унгарската историческа наука най-ранните сведения за тази държавна длъжност и титла датират от 777 г., когато тя се среща като благородническа титла при аварите и дунавските българи. Същата е със значение „господар", „началник" като най-вероятно произлиза от славянското езиково гнездо на думите „пан", „шпан", „жупан" и пр., които смислово са свързани с териториално-административната единица „жира". Формата на тази ранна унгарска езикова заемка е „spán" (шпан), с която се наименоват водачите на унгарските господарски (по-късно и на благороднически) родове, където вторите впоследствие стават ръководители на новосъздадените териториално-административни единици – „област с крепост".

Към средата на XIII в., с постепенно разпадане на системата от т. нар. „кралски области с крепост", на нейна основа се развива системата на „благородническите области с крепост". Начело на тази нова териториално-административна единица застава отново назначеният от краля представител на централната власт – жупан (лат. comes), който обикновено е сред най-заможните поземлени собственици в района.5 След XV в. наименованието на тази длъжност се променя на „главен жупан" (лат. supremus comes). От 1324 г. официално титлата жупан носи и върховният съдия на Кралство Унгария, а през XIV в. често заместниците на областния съдия също се титуловат жупани.

5. През първите векове на Унгарското кралство титлата жупан не е наследствена. Първоначално назначените от върховния владетел ръководители на крепости носят титлата „жупан на крепост" (унг. várispán, лат. comes castri) като заедно с това могат да бъдат и ръководители на териториално-административната единица област с титлата „жупан на област" (унг. megyésispán, лат. comes comitatus). Впоследствие, поради превръщане на тази прослойка на жупаните във висши държавни служители, които през повече от времето пребивават в двора на владетеля и по-малко в поверената им област, се появяват техни заместници, които на практика изпълняват задълженията им. Този процес се съпътства с намаляване на социалния статус и престиж на титлата. Така впоследствие се появяват държавни длъжности, заемани

от представители на благородническите съсловия, с различни варианти на титлата жупан като: „жупан на двора” (унг. udvarispán), „жупан на граница” (унг. határispán), „жупан на кралски параклис” (унг. kápolnaispán), „жупан на тридесятък” (унг. harmincadispán), „жупан на монетосечене” (унг. pénzverőispán), „жупан на солна канцелария” (унг. sókamaraispán) и др. Последните три титли са свързани със средното чиновническо ниво на администрацията, което пряко управлява различни финансови и стопански дела на държавата в областта. Освен сред държавните служители титлата се ползва с голям престиж векове наред и от старейшини на благороднически родове, при унгарската общност на секлерите в Трансилвания и тази на саксонците там. Същата се дава от воеводата на областта. През епохата на Анжуйските крале и тази на крал Сигизмунд титлата жупан, без да е обвързана с определена длъжност, се ползва като уважително обръщение към заможните градски жители.

Още в епохата на княз Арпад (IX в.) има примери затова, че един жупан може да ръководи няколко териториално-административни единици и едновременно да заема висш държавен пост в двора на владетеля. До средата на XIV в. жупанът се приема за барон, който разполага със собствен печат. От този век същият започва да съвместява и длъжността председател на Областния съд като в замяна получава част от събраните там държавни налози и вземания. С длъжността жупана придобива кралски имот, който в следващите векове постепенно се превръща в негова лична собственост. От началото на XVI в. това естествено води до практиката титлата „главен жупан” да се превърне в наследствена като се предава от баща на син, без обаче да се обвързва с придобиване на съпътстващата длъжност – управител на териториално-административна единица. Това развитие се вмества в общия процес на загуба обществената тежест на длъжността жупан и главен жупан, както и на социалния престиж на титлата. Както се вижда от гореизложеното титлата започва да се ползва от все по-ниски властови нива на благородническото съсловие. Социалното обезценяване на тази висша държавна титла е придружено с преотстъпване на част от ръководните административни, съдебни права и задължения на главния жупан към представители на средната и по-нисша държавна администрация в кралството.

Заместникът има право да правораздава над жителите в областта вместо жупана. Впоследствие това право на двамата се ограничава само до населението на крепостта. Според новите законодателни норми на краля за заместник жупан може да се избира само представител на благородническите съсловия. Така всеки избор на заместник жупан, а през вековете от един те стават няколко, трябва да се съгласува и приеме от Общото събрание на благородническите съсловия на крепостта и областта. С това се поставя начало на ограничаване безпределната власт на главния жупан, за да се стигне до законодателните промени от 1723 г., според които само Общото събрание на благородниците от областта избира заместник на главния жупан от предложените лично от него четирима кандидати. Тази загуба на правомощия и власт на жупана, която обръща хода на управленския механизъм, намира проява в други сфери на неговата дейност. От този момент нататък властта и статусът на главния жупан се ограничават. Встъпването в длъжност се поставя в зависимост от съгласието на благородническите съсловия в областта. Това означава, че всеки благородник може законно да се противопостави дори да спре назначаването на главен жупан в областта. В резултат, на което новоизбраният от краля главен жупан вече е принуден да полага клетва за вярност пред общността на местните благородници и тяхното Общо събрание.

През следващите векове длъжността все повече се превръща само в почетна титла, елемент от социалния престиж на висшата благородническа прослойка, и по-малко в действаща управленска длъжност с притежаване на голяма и реална власт. Не случайно след XVI в. за част от благородническите съсловия титлата става наследствена без да е придружена с властови правомощия. Придобиването по рождение на тази титла често подпомага индивида по-лесно да заеме висок политически или църковен пост. Действителни притежатели на местната административна и правораздавателна власт

стават заместник жупаните, които за разлика от главните жупани, не се назначават от краля, а се избират от благородническите съсловия, чиито интереси представляват и защитават.

От XIV в. заместник жупана има правото да председателства Областния съд на крепостта, докато главния жупан отсъства. Впоследствие сам започва да ръководи местните органи за административно управление, да представлява местната власт в Областния съд на господарите над крепостните им, а от XVII в. започва и сам да правораздава в създадения Съд на заместник жупана. Тази разнообразна и натоварена дейност налага избиране и на втори заместник на главния жупан, който първоначално се явява заместник на заместника, т. нар. на латински „substitutus vicecomes". Същият ръководи и управлява местната администрация и чиновничество, изпълнява разпорежданията на централната власт и решенията на Общото събрание на областта. Със закон от 1886 г. мандатът на изборната длъжност заместник жупан се ограничава на шест години, а със закон от 1950 г. се прекратява съществуването на държавните длъжности главен жупан и заместник жупан.

Друга особеност на институцията „главен жупан – заместник жупан" е факта, че и двамата управници притежават правораздавателни права, подобно ранните върховни унгарски владетели – дюла и хорка (карха). От друга страна тази институция се прилага масово в продължение на осем-девет века. Това е достатъчно дълъг период същата да залегне като основополагаща идея в устоите на унгарската държавност и едновременно с това да стане обект за подражание, и многопосочно развитие, в социалната и обичайно-обредната традиционна култура.

При избора на главен жупан върховният владетел взема под внимание много фактори. Сред най-важните са кандидата да е мъж, доказал своята вярност и преданост към владетеля, името му да се ползва с достойнство сред общността, да разполага с голям поземлен имот в областта и др. Въвеждането на избрания в длъжността винаги е свързано с много показна тържественост, по специално съставен сценарий с точно определени ритуални действия.

Пристъпва се към най-важната част от назначението – полагане на клетва, която новоназначеният сам прочита или някой друг прави това вместо него, като най-често това е епископ или архиепископ. Следва един последен задължителен ритуал с древни корени. Седящият върху стола главен жупан се издига три пъти нагоре от четирима, предварително избрани, благородници. Това действие, под звуците на фанфари и барабани, се придружава от трикратните възгласи „Да живее!" на всички участници в церемонията.

Представеният случай с встъпване в длъжност на главния жупан е много добър пример за това как самостоятелни явления в унгарската история се превръщат в традиция. Изследваният жест издигане на човешко тяло върху щит, познат от практиката при князете Арпад (IX в.) и Ференц Ракоци II (XVIII в.), продължава своето вековно съществуване на държавен ритуал [Маджаров 2013, 348-356].

Опитвайки се да намери решение на проблема за произхода на унг. *ispán* от времето на Арпад в ограничено-тесните рамки и на основата единствено и само на унгарския език, A. Róna-Tas [1999] го обявява за „нерешим проблем", защото по-старата форма на тази дума е *span*, която обаче не може да се атрибутира към славянския език. Тя явно е тъждествена на официалната титла *zhupan*, за която може да се покаже, че е била важна титла в Карпатския басейн от 777 г. насам. Изпадането обаче на гласната *-u-* не може да бъде обяснено на славянска езикова почва, а и унгарският език не би могъл да развие *ispán* от формата *zhupan*. Ключът на мистерията очевидно е в език, при който ударението на думата е на крайната сричка и гласната *-u-* се редуцира в неударена позиция и най-накрая изчезва. *Zhupan* не може да бъде тюркска дума, защото в тюркския език дума не може да започва с /zh/. Славянското

zhupan не може да бъде обяснено и чрез тюркското *choban.* Ако обаче някой тюркски народ ie заимствал формата *zhupan* от славянски език, тогава то напълно спокойно може да стане *shupan* и по-късно, може би *shpan.*

Редица нерешими проблеми се въртят и около унгарската официална титла *nádorispán* 'palatine', която си има и такива по-ранни форми като *nádorispán, nándorispán, ládorispán.* Ако между впрочем префиксът *nándor* се вземе в оригинал, тогава това би могло да бъде унгарското име на дунавските българи тюрки оногундури, тъй като град Белград е известен в ранния унгарски език като *Nándorfejérvár,* буквално, „Бял град на нандорите", т.е. на българите.

Жупаните контролират всички местни групи, маджарите носят тази титла и държат в свое подчинение жупаните, поради което и от формата *zhupan* се получава формата *spans.* Късната маджарска форма *ispán* произлиза от *span,* само че тя има по-други функции. На юг българите имат главен жупан, който контролира останалите жупани. Името на тази титла е *nándor span,* което означава „жупан българин", по-късните деривати от което включват титлите *nándorispán* и *nádorispán* [115,353].

Българският етимологичен речник, отбелязвайки за *жупан* „управител на жупа; глава на род", *стб.* **жоупанъ,** с производни, сред тях и слим *Жупаница* в Костурско, хдрним *Жупаница* - приток на Черни Искър, с разпространение или съответствия в останалите южни, западни и източни славянски езици, но "Етимологията не съвсем ясна", приема за сведение предположението на Брюкнер, според когото лексемата е „от аварски произход, срв. *ζοαπάν* в надписа от Наги-Сент-Миклош" и привежда мненията на други етимолози, според които тя е тюркска заемка, сродна с диалектното сртюрк. *čupan* „помощник-селски кмет" [БЕР-1, 559-560].

В твърде обемистата си монография за аварите W. Pohl [2018] отбелязва, че изписаните с гръцки букви в негръцки текст изрази *boila zoapan* и *butaul zoapan* от Наги Сент-Миклош са единственото указание за употребата на ттл. *župan* сред късните авари, която след това е доста разпространена сред славяните. Boila са благородническа прослойка в Българското ханство и не е засвидетелствана по друг начин сред аварите, докато *Butaul* може да бъде името на жупана. Ако е вярно твърдението на Csanád Bálint, че съкровището е било събирано от семействата на местни аварски благородници, тогава това безспорно би могло да бъде и наследствено звание и в такъв случай жупанът притежател на масивната златна купа от повече от двеста грама двадесет и два карата злато трябва да е бил аристократ от най-високо ниво. Никак не е изключено обаче златната купа да е попаднала в Карпатския басейн като плячка или подарък. Във всеки случай, ранната употреба на титлата из степите показва доста висок статус на лицето, което тя обозначава. Тя най-вероятно води своя произход от тюрките, при които ттл. *xhouban (ch'u-pan)* е засвидетелствана през VII в. и едва по-късно *čupan* означава „селски старейшина". Титлата е добре засвидетелствана в Българското ханство от XI в., където жупани се споменават сред сановниците на трапезата на хан Омуртаг, а и в надписите също така се появяват сложносъставни титли като *zoupan tarkanos* и *zoupanos megas (велик župan).* Фрагмент от български военно-инвентарен списък споменава за някой си Toruna pile zhupan, който с двадесет метални ризници и четиридесет шлема би могъл да поведе на бой сравнително малко на брой боили. През X в. Хърватското княжество е разделено на единадесет zupanias; най-ранното споменаване на титлата сред славяните от Централна Европа е от района на Kremsmünster в Upper, което не е много далеко от западната аварска граница; при основането на манастир през 777 г. сред местните предводители е jopan на име Physso, най-вероятно селски старейшина. Статутът на титлата сред славяните е доста скромен и тя обозначава главно местен вожд. Следователно е много малко вероятно българите или аварите да приемат скромна славянска титла за изтъкнати членове на тяхното благородническо съсловие, валидно по-скоро е обратното.

Разпространението на титлата *župan* сред хърватите и славяните е най-добре да се обяснява с приемането на аварите за посредници [Pohl 2018, 367-368].

Цялото това изложение е пълно с груби фактически грешки и вътрешни противоречия и несъобразности - няма „Българско ханство“, а Българска империя, северната граница на която е билото на Карпатите, южната - Бяло море, западната - Адриатическо море, и източната - р. Днепър. Boila и Butaul от Наги Сент-Миклош са двама жупани, областни управители от Отвъддунавска България през втората половина на X в. Седалището на първия е по горното течение на р. Марош, а на втория - крепостта Морисена [Добрев 2005, 357-375,471-474].

Златното съкровище от Наги Сент-Миклош не е аварско, а българско по произход и принадлежност; то е събирано, ползвано, съхранявано и пазено в трапезарията и хазната на българските ханове и царе още от времето на тяхната миграция през Кавказ; било е изложено и съхранявано последно в тронната зала на царския дворец, построен и обитаван най-напред от цар Симеон Велики след пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав през 893 г.; изнесено е от тук през 971 г. по време на обсадата и превземането на столицата Велики Преслав от византийската войска, а с това и непосредствено преди падането на Източна България под византийско иго; съхранявано е в Отвъдунавска България от българските жупани князете Гиляд, Ботаул и Ахтум; заровено е през 1008 г. край прабългарското селце с по-късно име Наги Сент-Миклош по време на продължаващото заграбване на отвъддунавските български земи от страна на маджарите и по-специално при техния жесток погром върху българската народност и държавност в областта на княз Ахтум жупан, където е и намерено през 1799 г. [Добрев 2005, 415-484].

Титлата не може да води своя произход от „тюрките“, защото през Късната Античност тюркските племена и народи са разделени до своите основни групи и подгрупи, тя е заимствана от българите директно от китайците по време на техния централноазиатски период и то още преди Новата ера. „Сановниците на трапезата на хан Омуртаг“ са боилите членове на неговия сенат. Изразът от Преславския надпис Τωυρτωυνα πιλε ζωπαν се превежда като *Туртуна и жупанът,* където първият е командващият българската войска по времето най-вероятно на хан Крум, а вторият е областният управител на Плиска, те двамата отговарят солидарно за съхраняването в оръжейния склад на известно количество ризници, шлемове и ногавици. Разпространението на ттл. *župan* сред унгарците и славяните трябва да се обяснява с посредничеството на прабългарите от Първото българско царство.

В специално-индивидуалното си проучване на ттл. *жупан,* турският историк проф. Osman Karatay [2017] отбелязва, че като титла думата *Jupan* се споменава за първи път на територията на дунавските българи, въпреки това няма сведения за нейната по-често употреба в региона на България, докато тя се употребява непрекъснато още от епохата на аварите до наше време в региона на бивша Югославия. Жупаните са околийски управители от аварски произход, тук те остават след рухването на аварската държава и с течение на времето, някои от тях, покорявайки останалите, създават предпоставки за появата на Босна и Сърбия като държави на многобройната славянска маса. В тези рамки те се обособяват и развиват до сравнително самостоятелна и независима феодална прослойка, отделните представители на която притежават и управляват собствена област, наречена жупания. Конкретно в Хърватия тази институция и съответната й терминология са живи и до днес и там жупаните имат военни, граждански и юридически права и правомощия. С течение на времето институцията и терминологията преминават и се заемат и разпространяват и сред съседните народи, като в зависимост от структурно-типологичната специфика на езика приемник, титлата претърпява и съответните фонетико-семантични промени, например в унгарския език тя има формата *špan,* а при прусите в Древна Русия от XV в. *supani* има значението „господин“.

Макар и да не е по начина в аварската област, тази титла се употребява и при българите, като в надписите от времето на хан Омуртаг се срещат титли като *jupan* и *jupan tarkan* като наименования на военни командири от тюркски произход, които са назначени от централната власт за управители на определени райони в провинцията, без обаче тези райони да са жупанства. Жупа е районът, управляван от жупана, и производни на тази основа има в Русия, Полша и Бохемия, поради което за основа трябва да се вземе неговият аварски, а може би и български произход.

Много важна тук е връзката между *jupa* и *jupan*, второто от които е производно посредством субстантивно-адективния суф. *-an* прилагателно от съществително име и семантически обозначава района, който той управлява. Подобно на тюркските, и славянските езици са склонни да възприемат прилагателното като съществително име, поради което голяма част от собствените имена са под формата на прилагателно име.

Връзката между *Jupan* и *çoban* се разкрива от надписите на Наги Сент-Миклош и доколкото в гръцкия език няма *ç-* то формата с гръцки букви е *zupan*, фонетичната структура на аварския език не е добре известна и началният звук там може да бъде *ts-*, а думата като цяло *tsupan*. Окончателният отговор на така очертания проблем може да се получи едва след разглеждането в едно по-нататъшно проучване на горните две думи заедно с лекс. *ban* „ikiz büyüğü“ [1-8].

Възраженията ни към така представеното съдържание накратко се свеждат до следното: От времето на хан Крум (803-814) и хан Омуртаг (814-831), западната граница на Първото българско царство, върви западно от гр. Срем, дн. сръбска Сремска Митровица, по р. Сава, свива под прав ъгъл на север под големия завой на Дунава на изток, излиза и се движи нагоре по Дунав до малко по-назапад от Будапеща, преди големия му завой на юг и оттук по права линия върви на север по течението на р. Хрон, докато стигне Карпатите.

Северната граница на Отвъддунавска България следва билото на Карпатската верига, която образува широка дъга от запад на югоизток, напуска я някъде около днешния украински град Борислав и се прехвърля върху р. Днестър в горното й течение, върви надолу по реката до големия завой малко след гр. Каменец-Подолск, устремява се на североизток и достига р. Днепър северно от гр. Кременчуг, тръгва надолу по течението на Реката и излиза на най-северната точка на Черно море - Херсонския залив, източно от днешния гр. Одеса [Добрев 2005, 10-11].

По земите на север от Дунав и от двете страни на Среден Дунав живеят български и славянски племена още от IV-V в., а по средата на IX в., Отвъддунавска България, както съобщава анонимният Баварски географ, е „страна грамадна с многочислено население” и е разпределена на редица отделни княжества или воеводства, подчинени на върховната власт на Българското царство. Князе, дукове, банове или жупани на българите и славяните по тези български земи, през различно време, са Алпбарс, Болуг, Борс, Булчу (955), Кеан, Ахтум, Гладъ, Морут, Менуморут, Дюла-старши, Дюла-младши, Лаборц, Салан, Тухутум, Хуба, Добока, Литовой, Сенеслав и др.

Сред жупаните, определени и назначени от българските ханове и царе, има и сановници от техния, царския род и такъв например е княз Салан, за когото в летописите се казва, че е потомък на великия хан, който някога присъединил тези области към своята държава - хан Крум или синът му хан Омуртаг, и който княз владее земите източно от Дунав и западно от дясното крайбрежие на Тиса със северна граница южно от днешна Будапеща, така че центрове на тази обширна и богата област са градовете Тител, Чорнград и Алпар, който следва да се приеме съответно и за нещо като столица или поне главен град на Областта.

Добре известни са имената и седалищата на още някои от тях - княжество Трансилвания на дук Дюла с главен град Ерделю; боляринът жупан Салан, със седалище най-вероятно креп. Олпар, дн. Тисаалпар на Средна Тиса; княжеството на войводата Гелу е с център около днешния град Клуж, докато Темешки Банат има за главен град Кеве, сега гр. Кубин;

воеводството на княза на секелите Менуморут, който е внук на княз Морут и владее земите между Тиса и реките Самеш на север и Муреш на юг с главен град, крепостта Бихор, докато западно и източно от р. Олта има още две воеводства, второто от които е банството на Басарабите; българският жупан княз Гиляд владее и управлява най-големия на север от Дунав, Видинския комитат, който се простира между Западна Стара планина на юг и вододела на реките Марош и Бели Кереш, т.е. планините Заранд и Корду на север, като най-северната опора на тази българска военно-административна единица е крепостта Марошвар, днес гр. Чанад в Западна Румъния, и тъкмо този жупан е назначен за управител на тази българска провинция от своя родственик българския цар.

Приемник и наследник на жупан Глад от първите години на XI в. е неговият внук или син (?), пак българският болярин жупан Ахтум, който е управител, но и пълновластен господар на земите между Марош и Дунава в края на X-началото на XI в.; той се покръства във Видин към края на X в. и построява на р. Марош, в столицата си Морисена манастира св. Йоан Кръстител; притежава и управлява Закарпатските, Марамурешките и Седмиградските находища на сол и не само снабдява със сол с предимство българското население на юг от Дунав, но и внася от тях солидни суми в държавното съкровище; разполага с войска и богатства, повече от маджарския крал, като взимал мито от солта, която кралят прекарвал през р. Марош [Добрев 2005, 111-139].

Поне половината от населението на Аварския хаганат са българи и много добре е известно от изворите, че още докато аварите навлизат в Източна Европа, към тях се присъединяват не само прабългарите кутригури, но така също и коляно от рода Дуло от племето на оногурите. Кутригурите трябва да са били твърде много на брой, защото по едно време аварският хаган изпраща 12 хил. кутригури да завладяват земите по адриатическото крайбрежие; от централните области на хаганата на юг към Солун се придвижват Куберовите българи, а начело на българските племена тук, съвсем в края на VIII в. хан Крум от рода Дуло окончателно разгромява аварите и забирайки със себе си и остатъци от тях, се придвижва към Плиска, където е избран за хан и така застава начело на българската държава. Ето защо жупаните по западните Балкани не са авари, а прабългарски вождове на племена и старейшини на родове.

С успешните си войни цар Симеон Велики разширява границите на България и я извежда на Бяло и Адриатическо море. Така България става най-голямата и по територия държава не само в Европа, но и в целия тогавашен свят с център Балканите, съответно Велики Преслав [Добрев 2011, 401-402]. Българите от новоприсъединените земи започват да приемат Свето Кръщение, да строят църкви и манастири и да учредяват епископски катедри. В резултат на това не само се засилва българското присъствие по Западните Балкани, но и местните югозападни славяни остават под българска власт. Това същевременно означава, че те ежедневно пребивават в рамките и условията на българското административно-политическо деление на жупи или жупании и банати, по силата на което постепенно възприемат и започват да ползват прабългарския език като втори, на първо място и преди всичко със съответната административно-политическа терминология.

Няма абсолютно никакви причини титли като *jupan* и *jupan tarkan* да са „наименования на военни командири от тюркски произход“, защото нито в Европа, нито пък в Азия има тюрки, ако в случая се има предвид пределно общото значение на този етноним, понеже самите тюрки много отдавна се разделят до своите групи, подгрупи, народи и племена, всяка една съставка от които си има своето конкретно наименование и по времето на хан Омуртаг има само прабългари или болгари. Това, че в общо взето оскъдните за епохата исторически извори за отсамдунавска България няма данни за жупи и жупанства, съвсем не означава, че такива не е имало, а тяхното наличие както по Западните Балкани, така също и в Русия и Полша следва да се отдаде на присъствието тук на прабългарите, а не на аварите, които през тези земи изобщо не са минавали.

От лингвистична гледна точка е изключено лекс. *жупан* да е субстантивирано впоследствие производно прилагателно име от лекс. *жупа,* като изобщо не се очертава като коректно-перспективно всякакво дирене към аварската фонетика с оглед на надписите от Наги Сент-Миклош, защото те не са аварски, а прабългарски.

Допускането тук за морфологично словообразуване не представя в явен вид нито морфологичния словообразувателен елемент, нито пък съответното морфологично словообразувателно значение, а ако пък тук се има предвид ст.-слав. **жоупиште** τάφος, μνήμα, то трябва непременно да се признае и приеме, че на най-ранния си етап по професия и занимание жупанът не е бил нищо повече от гробар(Sic!) [вж. и срв. СлДСЯз, 222].

Към настоящия момент, преобладаващо е мнението за славянския произход на ттл. *жупан.* Счита се например, че рус. *жупáн* „начальник округа“, русск.-цслав. *жупанъ,* др.-русск. **жупанъ,* ст.-слав. **жоупанъ,** болг. *жупáн,* др.-сербск. *жупань,* сербохорв. *жȕпâн,* словен. *župàn* „должностное лицо, начальник комитата“, чеш. *župan* „управитель округа“, слвц. *župan* „кондуктор“, най-вероятно е производно от слав. **жупа,* ст.-слав. **жоупиште** τάφος, μνήμα; чеш. *župan* „управитель округа”, вероятно производно от *жупа* „окръг”, свързано посредством редуване на гласните със стчеш. *hpán,* чеш. *pán,* стпол. *pán* „господин”, по-малко вероятен аварски произход, тъй като думата не може да се отделя от *жупа* „окръг” и стчеш. *hpán* [Фасмер_2, 65-66].

Според сърбо-хърватския етимологичен речник, в тези езици има лекс. *župa* като наименование на „stara slavenska administrativna jedinica“ и със значенията „χώρα, regio; selo; kraj izložen suncu, prisoje, umina, gdje ne pada snijeg ili, ako padne, odmah okopni“. Тя отговаря на „nvnjem. *Gau* = got. stvnjem. *gami,* s kojom je riječi možda u prasrodstvu“ и на нейна основа са образувани топонимът и хоронимът *Župa* в Crna Gora, Srbija, Hercegovina, Dubrovnik. От лекс. *župa,* с помощта на суф. *-an,* който се среща единствено при тази дума, се образува *župan* „comes“. Лексемите *župa* и *župan* навлизат в латинската, гръцката и унгарската средновековна терминология като *juppania, ζουπανία, nadorispan* и играят ролята на основа за образуването на абстрактни съществителни и прилагателни имена, а така също и на фамилни имена.

Етимологията не е еднозначно определена, защото са налице две етимологични тълкувания. Според Bruckner и други проучватели думата произхожда от аварския език, както и *бан.* Едно от доказателствата за това твърдение са надписите *ζοαπαν = ζωαπαν* по златните съдове от Наги Сент-Миклош от IX в., които отговарят на *ζουπαν* от прабългарските надписи. Наставката *-an* при това словопроизводно се повтаря като *-an* при аварските наименования и имена на владетели и вождове като *kagan > kan, bajan > bojan > ban, kopanos.* За Bruckner жупанът е чиновник на аварския хаган. Stčeš. *hpan > pan* (i polj.) »naziv (titolatura) visokog plemstva, kao grof, barun, danas gospodin, monsieur« prema f *paní* »madame« < praslav. **hbpanųi*. Upor. naprijed rum. titulatura *jupin* i lit. *žiupõne* »gospoda«. Чешката протеза *h* не може да се обясни достатъчно убедително с оглед на stčeš. *hbrat.* Най-добре се обяснява аварската дума *kopanos* от старобългарските надписи с непълногласно *о-ъ.* Ако се приеме това тълкуване, трябва да се предпостави, че от името на сановника *гирапъ* е образувано *župa* като име на областта, която той управлява, но за подобна предпоставка няма паралели.

Budimir и останалите изхождат от предпоставката, че *župa* е основна дума, а *župan* е производно от нея, за което допускат, че идва от gr. *δίοπος* »surveillant, chef«. Има и такива като Brugmann, които разглеждат *župa* като собствено праславянско, а тълкуването е на основата на индоевропейските езикови средства. Допуска се развой на значението »die Hut, Hutbezirk > Verwaltungsbezirk« и това се свързва със sanskr. *gup-* »skloniti, štititi« и *gõpa* »čuvar«. Търси се нататък посредничеството на gr. *γύπη* »hutte, koliba«, nvnjem. *Koben.* Persson смята *župa* за родствено на got. *gaivi,* nvnjem. *Gau,* разширено чрез форманта *p* като ags. *géap* »prostran«. Но никъде не е решен проблемът за морфологичната изолация на *гирапъ*

спрямо *župa*, възможно е да се е контаминирала с индоевропейската дума **geupa* > *župa* с аварското наименование за вожд [Skok_3, 688].

По този начин П. Скок най-недвусмислено и напълно категорично-определено доказва и показва, че ттл. *жупан* няма и не може да има що-годе прилично-убедително етимологично обяснение и описание на основата и в рамките на славянските езици конкретно и индоевропейските по-общо, именно поради което и той се въздържа да даде предимство и да се присъедини към кое да е от двете етимологични решения.

Изложението на схващането си за славянския произход и езикова принадлежност на ттл. *жупан*, T. Lekova [2019] започва с доста странното заявление, че „the specific functions attached to various rank and office titles as well as positions can be determined mainly on the basis of etymological analysis, because the sources do not always contain direct information about them.“. Предмет на статията са „най-ранните епиграфски и литературни свидетелства за развитието на институцията на жупана (управител на област) при южните славяни, а въпросът за произхода и значението на самия термин се обсъжда от страна на привържениците на славянската хипотеза, както и от страна на привържениците на отделните тюркска, хунска, алтайска, илирийска или иранска хипотеза и то though without credible semantic or phonological explanation of its etymology.“

Титлата обозначава лице от неславянски произход, произходът на титлата не е непременно свързан с произхода на нейния носител. По повод противоречивия Buyla Inscription of the treasure Nagy-Szent-Miklós ние сме съгласни с мнението на E. Helimski за ранната му хронология от около 670-680 години преди създаването на България на Аспарух, когато е било възможно византийците да присъстват в днешния Банат, където е намерено съкровището, и за вероятния му произход от тунгузо-манджурските езици.

Тълкуването на надписа, като се има предвид езиковият конгломерат на полиетническия Аварски каганат и тунгузо-манджурските езици, води до неговото логично-достоверно разчитане, само че ZOAPAN, ZWAPAN се оказва чужда титла в родния език на Buyla. Освен мъжкото собствено име на неговия носител в надписа (BOUTAOUL - завършекът на *-wul* е широко разпространен в Evenki), само първата част от заглавието може да бъде изписана като Proto-Manchu-Tungus. **ǯu(w)a(n)* ‘ten’. Търсенето на източник, съдържащ втората част *-pān* в съвременните алтайски езици, които се говорят в Сибир и Североизточен Китай, остава безплодно.

Терминът прониква в списъка от титли на Първото българско царство само във връзка с лица с прабългарски произход, той обозначава лица от дворцовата аристокрация, лоялни на хана. Съществуват две основни мнения за етимологията на апелатива - индоевропейска и славянска хипотеза и представата за тюрко-татарски или аварско-прабългарски произход. Всяко едно от двете решения зависи пряко от обяснението на спорния термин *župa* с двете му основни значения - ‘a mine, a ditch’ и ‘χώρα, regio’ ‘territorial unit, municipality, area’, които не може да бъдат взаимносвързани.

Ние поддържаме идеята за славянския произход на лекс. *župa*, в рамките на която семантичната интерпретация на праславянската основа **žup-* и нейните производни в библейските текстове на старобългарски език като *qei'on* ‘sulphur’; ‘quvella, storm’ и ‘mnh'ma, tavfo", tomb’ са свързани с античната славянска традиция да се изгаря гората, за да може веднъж да се засее, и с обичая да се погребват мъртвите, едва след като предварително са минали през кладата. Следователно *župa* би трябвало да означава „колективно изсечени и изгорени до пепел гори, за да може да бъдат засети веднъж“, което е и старото значение на сръбското *жупа* ‘terra aprica, woodless, barren earth in the sun.’ Номиналната основа без съмнение е съставна част от структурния инвентар на късния праславянски диалект и на старобългарския език в частност. Това се отнася до семантичното развитие на славянското *župā* ‘hole, ditch, mine, tomb’, съвпадащо с индоевропейското **sηeplo-s* ‘sulphur’ и **sηelp-* ‘burn, smoulder’, което обаче не задава значението ‘χώρα, regio’.

Предвид широкия обхват на етническите и езиковите процеси в Централна и Средна Азия, на Кавказ и на Балканите, като най-приемлива изглежда възможността лекс. *župan* да е проникнала в старобългарските ръкописи именно от прабългарския език. Тази идея се основава на концепцията, че държавите в Pax Nomadica са конгломератни (многоетнически и многоезични) политически племенни съюзи, водени от харизматични кланове, които наследяват различни други етнически и езикови култури. На тях им липсва етническото и езиковото обединяване, но имат някакво надплеменно койне, функциониращо главно в името на военно-политическата организация, която всъщност управлява титлата.

Най-широко разпространеното етимологично обяснение разглежда южнославянското *župan* като иранска заемка с много съответствия в голям брой източноирански езици. Втората част на сложносъставното *župan* води към староиранското *pā-* „пазя, охранявам“, *pāna- (pā-, pāvan-)* „пазя“, а първата - към староиранското *gau-* „говедо“, с първоначално значение 'овчар, пазач', семантически подобно на авестийското (Pashtu) *gav(a)* - 'селище, регион', ироно-осетинско *qæw,* дигорското *gæw* 'село'; в социалната и политическата терминология *župan* започва да означава титла, в староперсийски **gaupāti-* „глава на общност, област“, в средноперсийски има антропоним *Gopāt* „пазач, пазач на добитък.“

Предполагаемата основна форма в праславянски трябва да се е развила като **gupanъ* > староиранското **gaupā-na.* Всъщност обаче полското *pan,* чешкото и словашкото *pán* са наследници на западнославянската диалектна форма **gърапъ.* Тук има два начина да се обясни славянската форма **županъ*: да се приеме като резултат от аблаут-преход, развил се между **gaupā-na* и **geupāna-* (поддържано от ироно-осетинското *qæw* и дигорското *gæw*), което е редуцирана степен на **gŭpāna-* и т.н. или пък да се мисли за някакво външно посредничество.

Ние считаме втората хипотеза за повече вероятна, първо, поради известната връзка на титлата *župan* с широко разпространеното диалектно средно-тюркско *čupan/čoban* 'заместник-кмет на селото' > индоевропейското **fšupāna-* 'овчар', което потвърждава заключението, че класическото обозначение на пастира - типично за средно-иранските и съвременните ирански езици - става известно далеч отвъд границите на иранския свят най-вече заради тюркските народи. Приликата с други прабългарски титли като **тарканъ, кавхanъ, каганъ** и други, образувани с помощта на суф. **-анъ** също е аргумент в полза на предпочитаната хипотеза, че титлата е заимствана или останала от прабългарите. В старобългарските ръкописи не е засвидетелстван термин **жоупа** и няма топоними, образувани на нейна основа.

Ние обосноваваме тезата, че *župa* „χώρα, regio“ се развива в резултат на вторично словообразуване в южнославянските диалекти. Очевидно тук е особено продуктивен формиращият този тип имена суфикс **-анъ,** произлизащ както от номинални, така и от глаголни корени. Така се образуват пейоративни антропоними, хипокористични и експресивни имена, както и нарицателни съществителни имена. Всички те засилват характеристиката, изразена чрез образувания прост или сложен корен. Ако *župan* е производно от славянското *жупа,* то то би трябвало да има адективното значение за характеристика или качество, а не деятелното „водач, вожд на župa“, което от своя страна би изисквало деятелен суфикс (**-ачъ, -аръ, -никъ** или **-чии**). Словообразувателното значение на именния суфикс **-анъ** е несъвместимо с деятелната семантика на думата.

Можем да заключим, че *župa* в нейното значение на административна единица е продукт на обратно словообразуване, при което заимстваното **жоупанъ** е разложено до производния корен **жоуп-** и наставката **-анъ** в съгласие с езиковата матрица на селянина, който използва подобно словообразуване. В резултат на това предефиниране, думата **жоупанъ,** неславянска по произход, поради формалното и семантично сближаване, се включва в етимологичното гнездо на славянския корен *žup-*. Доказателство за това е късната книжовна поява на *župa* със значението „административна и регионална единица“ [1-6].

Накратко някои възражения: Целта и задачите на етимологичния анализ не са да определи „the specific functions attached to various rank and office titles as well as positions“, а да издири, изследва и посочи произхода на съответната титла. Така посоченият предмет на статията, в изложението нататък се измества тъкмо върху произхода на ттл. *жупан,* без обаче да е справедливо към привържениците на отделните хипотези да се отправя упрекът, че не предлагат „credible semantic or phonological explanation of its etymology“. Никоя титла не обозначава етническия произход на нейния носител, така че и в случая е налице една неоснователно-некоректна и много излишна претенция. В Надписа на Боила от българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош няма нищо противоречиво, стига да имаш необходимата лингвистична и други квалификации да го разбереш и приемеш. Този E. Helimski е последният, на когото трябва да се вярва в това отношение, с неговите несвързани една с друга нелепи приумици като създаването на Надписа 670-680 год. преди основаването на хан-Аспаруховата България, т.е. точно на границата между двете ери, когато няма нито Банат, нито пък византийци, кой знае защо и те вмъкнати тук? Няма как Съкровището да произхожда от тунгузо-манджурските езици и това като цяло да води до „неговото логично-достоверно разчитане“, защото се разчита надпис, а не съкровище! Впрочем по съдовете на Съкровището има доста рунически надписи и особено един надпис на гръцки език и то с Христовия монограм, който се превежда като *‘Исусе Христе, чрез водата успокой раба Твой, като го освободиш от греха’,* и тях ли сътвориха и днес некръстените, неграмотните и все още пребиваващите в първобитно-общинния строй евенки??! Ако титлата е чужда в „родния език на Buyla“, кой е този език и как тя се е озовала точно зад неговото име? Това, че „завършекът на *-wul* е широко разпространен в Evenki“ ни най-малко не означава, че на тази основа трябва да се идентифицира и обяснява и името BOUTAOUL, а това, че „само първата част от титлата може да бъде изписана като Proto-Manchu-Tungus. **ǯu(w)a(n)* ‘ten’“ е повече от глупаво-смехотворно. И щом като „Търсенето на източник, съдържащ втората част *-pān* в съвременните алтайски езици, които се говорят в Сибир и Североизточен Китай, остава безплодно.“, тогава кое е непременно-задължителното достатъчно основание за разчитането и обясняването на Надписа на базата на въпросния език??! Ако лекс. *župan* прониква в старобългарските ръкописи именно от прабългарския език, то коя е онази културно-историческа основа, в рамките на която не само тя, но и целият Надпис на Боила преминават в него от тунгузо-манджурските езици?

Pax Nomadica е най-новото псевдоинтелектуално творение на онези историци, археолози и културолози, които няма как иначе да свържат в едно отделните части на приблизително-повърхностните си представи за късноантичните и ранносредновековни исторически събития и процеси по цялата необятно-необозрима територия на Евразия. Изобщо е невъзможен и немислим пълноценно функциониращ социален организъм, воден от харизматичен клан от друга етнолингвистична култура, именно поради което също така е невъзможно и немислимо и някакво си „надплеменно“ койне, благодарение на което да се осъществява, функционира и управлява и съответната военно-политическа организация.

Дори и южнославянското *župan* да е иранска заемка, то няма как староиранското *gau-* „говедо“ да има първоначалното значение „овчар, пазач“ и при това семантически да е подобно на авестийското *gav(a)* - „селище, регион“, ироно-осетинското *qæw,* дигорското *gæw* „село“, защото тук са налице две съвсем различно-отделни лексикални основи.

Не е възможно да съществува праславянска основа **žup-* с две толкова далечни едно от друго значения и при това, много неясно защо и как, от едното от тях да се развие и значението ‘χώρα, regio’. В старобългарския език има ни повече, ни по-малко дванадесет отделно-различни думи, които като цяло или само в кореновата си част се намират помежду си в отношение на омонимия, но все пак с дванадесет напълно различни и неизводими едно от друго значения - **жоупа** „страна, окръгъ“, **жоупа** „приходъ“, **жоупа** „лугъ, прилежащій к лѣсу“, **жоупа** „платье, одежда“, **жоупанъ** „старшина над торговцами“, **жоупелевина** „буря“,

жоупелъ „сѣра“, **жоупельць** „жукъ“, **жоупельчь** „насѣкомыя“, **жоупиште** „куча, груда, громада“, **жоупиште, жоупилиште** „могила, гробница“, **жоупьникъ** „владѣлецъ соляныхъ копей“ [СлДСЯз, 222].

Пак поради номинативносемантически противопоказания изобщо не е възможно староиранското *gau-* „говедо“ да има първоначално значение 'овчар, пазач' и същевременно да е семантически подобно на авестийското (Pashtu) *gav(a)* - 'селище, регион', ирано-осетинско *qæw,* дигорското *gæw* 'село', докато староперсийското **gaupāti-* „глава на общност, област“, повече от очевидно, е с допълнително-вторично значение, развито на основата на значението „овчар; пазач“.

Полското *pan,* чешкото и словашкото *pán* няма как да са наследници на западнославянската диалектна форма **гърапъ,* което да има основна форма в праславянски **gupanъ* и което да произхожда от староиранското **gaupā-na,* защото това са си две, темпорално и локално напълно отделно-самостоятелни езикови подгрупи в рамките на индоевропейските езици и преминаването на титли от едната към другата е напълно изключено. Титлата *župan* няма връзка с диалектното среднотюркско *čupan/čoban* 'заместник-кмет на селото', което не само че няма това значение, но е и изключено да лежи в основата на индоевропейското **fšupāna-* 'овчар'. Приликата с други прабългарски титли, образувани с помощта на суф. **-анъ** е повече от привидна, защото те изобщо не се членят морфологически точно там, следователно такъв суфикс при тях няма. В старобългарските ръкописи е засвидетелстван термин **жоупа** и има топоними, образувани на тази основа, така че проблемът е в определянето произхода на този термин и неговата роля във възникването и образуването на ттл. *жупан.*

Нямат обективна основа, а следователно и научна стойност всичките тези несвързани едно с друго и обектно неадекватни предположения за някакво си вторично или обратно словообразуване, произлизането на суф. **-анъ** както от номинални, така и от глаголни корени, наличието, решаващата роля и значение на езиковата матрица на някакъв селянин, включването на неславянската по произход титла в етимологичното гнездо на славянския корен *žup-* и т.н. и т.н. Всичко това издава и най-красноречиво говори както за недостатъчната лингвистико-етимологична подготовка и квалификация на автора на толкова претенциозно-амбициозната статия, така също и за принципиалната невъзможност произходът на ттл. *жупан* да се определи и опише сравнително-исторически и етимологически на основата и в рамките на славянските езици.

Отново е славянска по произход ттл. *жупан* и възниква на основата на лекс. *župa* като наименование на териториално-административна единица в средновековните държави на Източна и Централна Европа и в проучването на Дж. Маджаров [2013, 348-349].

В кратката си бележка за засвидетелстваната в среднокитайски извор ттл. *chuban,* която според него „може да се види“, последователно в BOILA ZOAPAN от Nagyszentmiklós, слав. *župan* и унг. *ispán,* M. Dobrovits [2015], без каквито и да е доказателства и без да си прави изобщо труда да забележи налично-очебийните фонетико-семантични различия и несъвпадения, направо я подвежда към персийското по произход čuban/čoban „herdsman“: One can suppose that the title *chuban sijin* gives us a clue to solve this question: *čuban* or *čoban* (originally meaning simply herdsman in Persian, Turkish and Mongolian) was an important title of Middle Persian origin. This also to be seen in the famous inscriptions of Nagyszentmiklós (now Sânnicolau Mare in Romania) as BOILA ZOAPAN and also on the well-known Bulgarian military inventory inscriptions. It has also connections with the Slavonic *župan* and Hungarian *ispán (*< Slav. **žърапъ* or *špan* ‘leader of a province’) [81].

В доста подробното си проучване на ттл. *жупан* и съответната й институция по време главно на Първото българско царство, Т. Славова [2010, 86-100,282] започва с нейното засвидетелстване в различните исторически извори, след това, много неясно поради какви причини и на какви основания, преминава към субективно-селективното представяне и

преразказ на немалкото лансирани от най-старо време предложения и схващания за структурата, значението, произхода и функцията на титлата, доста от които имат единствено историографски смисъл и оправдание, за да не може да се разбере в края на краищата от кой точно език тя води своя произход. Затова сега и тук ние само ще обърнем внимание на някои по-съществено-груби фактически грешки и пропуски по принцип и в частност в това прекалено амбициозно-претенциозно, но въпреки това неуспешно-безплодно и в голяма степен даже излишно проучване.

По начало, когато за даден научен проблем съществуват повече от едно, разположени назад във времето решения, някои от които критически снемат и отхвърлят предишни такива, то неспециалистите по този проблем задължително вземат предвид и се съобразяват с последното от тях. На Надписа на Боила от Златното съкровище на българските ханове ние посветихме точно 64 стр., анализирахме, обосновахме, доказахме и описахме сравнително-исторически и етимологически дори и най-малкия фонетичен, семантичен или граматичен различителен признак и то в контрапункт на всички известни и достъпни ни по-предишни предположения и решения. Именно поради това въпрос на най-елементарна етика и морал е настоящото проучване да има предвид и да се опре на нашето изследване, поне до времето, когато ще се появи ново, още по-подробно-задълбочено и многостранно обосновано и доказано изследване не само на Надписа, но и на Съкровището като цяло, стига то да ревизира и отхвърля неговите основни постулати и резултати.

За преголямо съжаление, във връзка с въпросната титла Т. Славова се позовава на по-предишни и даже много стари проучвания, за да ни изненада, какво, че βουηλα ζοαπαν било „двусъставна титла“, когато в случая титлата е в постпозиция спрямо млим βουηλα, която лексико-синтактична закономерност се наблюдава и при второто име в надписа: *Чашата, за която жупан Боила повели, като облицоват, да изпишат, и от която да пие наздраве жупан Бутаул*. Така според нея се оказва, че чашата принадлежи на безименно-анонимно „високопоставено в йерархията лице, боил по произход, изпълняващо службата жупан“, когато това лице в действителност си има собствено име, което възниква и се образува на основата на ттл. *боила,* и чашата не му принадлежи, а то я подарява на лице на име Вουταουλ, също жупан, което е много добре видно не само от нашето разчитане и превод на Надписа.

Независимо от положения върху немалък брой позоваванията и препратки към тюркски етимологични речници и специално-индивидуални проучвания на израза τωυρτωυνα πηλε ζωπαν от Преславския надпис, които са единствено и само поредното доказателство за тюркологичното невежество на автора, все пак и въпреки всичко в средата на този израз е не прабългарското съответствие на „тюрк. baš“, а собствено прабългарският съюз πηλε „и; със“, поради което изобщо няма никакви причини само съставката πηλε ζωπαν да означава „главен жупан“, докато според нас τωυρτωυνα е висш войскови командир по времето на хан Крум, а жупанът пък е областният управител на Плиска. Тези две длъжностни лица не притежават описаното и изброено след това снаряжение, а го съхраняват и отговарят за него, на тях двамата то е зачислено, като преди това е събрано и складирано в специално помещение, на колона пред което е поставен и въпросният надпис.

Думата χλωυβρην няма значението „особен вид шлем“ и още по-малко пък „вид метателна машина“, както си въобразяват гастролиращи на полето на Прабългаристиката слависти и старобългаристи като Антонина Делева, смятана и представяна от Т. Славова много неясно на какво точно основание за едва ли не за единствено-безспорен авторитет в тази толкова далечно-чужда и безкрайно непонятна за нея научна област, а означава „ногавица“, букв. „крако-бран“. Морфолого-синтактически, сложно-съставната дума χλωυβρην е повече от прозрачна и лесно обяснима, защото тук най-напред е ликвидно-метатезираната форма на севдунболг. **хол* „крак/нога”, югозапболг. **кол* „същото” от добре известното от българските народни песни субстантивно-адективно подчинително словосъчетание *коня шарколия,* където праб. *шар* със значението „бял”, вж. *Шар-Кел* - Белая

Вежа, но и *Шар-планина,* а има и *Беласица,* в съчетание безспорно с прабългарския адективен суфикс *-ли* дава производното прим **кол-ли* „с крака/нозе", т.е. като цяло „белоног", срв. пак добре известния от българските народни песни израз *коня белонога.* Втората съставка *-брин* безспорно е севернодунавското славянско, но пак югозападно, съответствие на бълг. *-бран* от напр. *дъждобран,* подобно редуване на гласната вж. в украинския език, следователно тук очевидно значението е „кракобран", т.е. „ногавица".

Насочването на ттл. *жупан* „към аваро-хунски, респ. прабългарски произход или поне към прабългарско посредничество" издава единствено и само тюркологическото невежество на автора, защото прабългарите по никакъв начин не са тъждествени на „аваро-хуните", каквато народност в тюркологическата класификация изобщо не съществува. В словообразувателно отношение не само, че не са очевидни, но няма никакви, дори и най-далечни аналогии „с прабългарски титли като кавхан, таркан, копан", защото всяка една от тях си има строго-специфично собствено словообразуване, което по никакъв начин не съвпада със словообразуването на титлата *жупан.*

Разпадането на праславянската общност на западен, южен и източен клон не става през VII в., а най-малкото 7-8 века пр.н.е. и то в тяхната прародина, предположително между Висла, Карпатите и Днепър. По средата на V в., т.е. по времето на българската империя на българина Атилла, в нейните граници и на юг от Стара планина има единствено южни славяни, именно които и заимстват титлата от прабългарите, но не и от аварите, защото те ще се появят по тези земи почти век след това. Допускането, че от VII в. са и някои надписи върху съдове от Наги Сент-Миклош, за пореден път доказва и показва колко далечно-чужда е цялата тази проблематика на старобългаристите, поради което не бива да се вярва на нито един техен ред.

Не повече отговаря на действителността и предположението, че „В (пра)българската йерархична система има и известен брой тюркизирани китайски титули, напр.: ζοαπαν, ζωαπαν, ζουπαν, ζωπαν", защото западните тюрки излизат на историческата сцена някъде към края на VI в., когато прабългарите отдавна вече са завладели почти цяла Европа и по това време дори се осъществява техният отлив от тези земи. Следователно, поради разминаването им във Времето и Пространството и липсата на достатъчно близко-тесен етнолингвистичен контакт и взаимодействие между тях, няма как прабългарите да заемат от тюрките вече „тюркизирания китайски титул".

В историческия и съвременния книжовен унгарски език има лексеми като *zuppanus* (892), при което авторът историк отбелязва, че *župan* е славянска дума в унгарския език и е равна на лекс. *beg, bö,* славянска дума е и *ispán,* която първоначално е означавала не „comes castri", а само в съчетание с думата *vár* „Burg" е означавала „várispán", т.е. *burggespan* „градоначалник" и освен това е и в структурата на дворцовата ттл. *nadórispán* „comes Palatinus", без обаче да е възможно „от произхода на думата *gespan (ispán)* да се съди за дворцовия произход на дворцовата структура", тук е и ттл. *suburbanus* [Györffy 1982, 133-146]; *supan* (1290) [Gombos_3, 1821], *csupa, csupán,* като значението на лекс. *csupa* се представя и изразява и посредством словосъчетанието *csupán scak,* при което и двете имат значението „puszta, merö" [MagEtSz_3, 317], също и ттл. *ispán* „управляющий, приказчик; ишпан, начальник комитата" [MagOrSz_1, 1116], откъдето е и сложносъставната ттл. *várispán* „градоначалник", образувана с помощта на лекс. *vár* „град", и най-после, в унгарската топонимия се срещат такива селищни имена като *Bors comes, Bors ispán, Scubanus* (1177) [Kiss_1, 198,242,335].

За проф. Д. Немет нещата, както винаги, са пределно прости и ясни - лекс. *ispan* „vali" т.е. „областен управител", си е единствено и само Macar sözü, т.е. унгарска дума [Németh 1962, 196], преди и след него, ттл. *бан* и *жупан* имат какъв ли не произход, в повечето случаи славянски за втората, при който обаче се оказва, че за нейното словообразуване служи един фамозно-куриозен суфикс, който не се среща при никоя друга дума, и какви ли не генетични

основи, дори по две едновременно, за първата, към която толкова пъстра, но все пак много невярна картина нека да прибавим и още едно мнение, според което тази, втората титла произхожда пак от аварския език.

За съжаление, поради това, че ползваме съкратен електронен вариант на съответното проучване на проф. Om. Pritsak, който обаче, като че ли, по същество само повтаря определяното като „малко вероятно" доста отдавнашно предположение на Брюкнер [Фасмер_2, 66], сега нямаме възможност да се запознаем и преценим в детайли, аргументацията на автора и да проследим в обратен ред, чак до самия етимон, ако такъв изобщо е посочен и обоснован етимологически, възникването, образуването и развитието на думата, но според него тя идва от аварския език, културно-историческите условия и предпоставки за преминаването и заемането на която във всички южно- и западнославянски езици са от времето през VI-VIII в., когато в Аварския хаганат едновременно живеят, но според нас главно воюват, като извършват опустошителни набези към византийските земи, авари, българи, славяни и др.

Средновековната българска, сръбска, хърватска, унгарска, чешка, румънска и др. ттл. *жупан* е прабългарска по произход и по-точно, тя е едновременно лексикален инвентар на южнодунавския от една страна и на севернодунавския от друга страна диалект на късноантичния и ранносредновековния прабългарски език, а преди прабългарския език тя има своята генетико-историческа основа и начало в съответната отделно-самостойна дума на късноантичния китайски език. Разпространената и преминала във всички езици на Балканите и Централна Европа прабългарска ттл. *жупан* води своето начало от китайския език и е преминала от тук към тюркските езици изобщо и в българските езици в частност някъде към началото на Новата ера. Като една и част от най-многочислената група думи, заети и преминали от късноантичния китайски език в тюркските езици изобщо и в булгарските диалекти и езици в частност, ттл. *župan* - титуль провинциального чиновника, има за основа кит. *tsou-pan* „секретарь; канцлер" [Баскаков 1987, 70,73; Ramstedt 1951, 72], съвр. *wáng-zuò/wángzhŏu* „ближайший помощник государя, высший сановник" [БКРСл_2, 155-156].

В процеса на преминаването си в болгарските езици и диалекти още преди началото на Новата Ера и някъде в района на днешна Западна Монголия началната съгласна на кит. *tsou-pan* се субституира посредством болгарския зв. *s,* който под влияние на започващата да се проявява едва след това етимологична фонетична промяна *s-š,* както при лекс. *шейна, шегор* и др., се превръща в зв. *š,* който звук впоследствие в южнодунавския прабългарски диалект се озвучава до зв. *ž,* а като **šupan* се запазва в севернодунавския прабългарски диалект, поради което в латиноезичните староунгарски хроники има и форма *supan* (1290), където с течение на времето под влияние на палаталната съгласна зв. *u* преминава през зв. **ü* и се развива до зв. *i* - **šipan,* преминало и заето в доста запазен вид в хърв. *špan* "глава на жупа".

От тази севернодунавска форма на общоболгарската лексема **šupan,* в двуезичната болгаро-маджарска езикова среда във и около маджарската столица Буда, а и много добре е известно, че в маджарския кралски двор до късно време се говори на двата езика - прабългарски и маджарски, по пътя на фонетичната промяна метатеза се получава и собствено унгарският облик на думата, същевременно и титл. *ispán,* но резултат от същата фонетична промяна между впрочем е и доста разпространеното унг. млим *Ístván,* получено на основата на латинското млим *Stephanus,* носено от унгарския крал Стефан (997-1038).

Наред с това, ттл. *жупан* си е собствено българска титла, макар и от прабългарски произход, тя е достояние и лексикално-номинативно средство на историческия и съвременния български език, разпространена е и е добре известна, дори и утвърдена, както се видя по-горе, в езиците не само на славянските, но и на останалите балкански и други европейски народи, именно поради което няма нужда да се „превежда", независимо че и в теорията на превода съществува такъв факултативен принцип.

В първата определителна група от текста на Надписа титл. *ζοαπαν* е в постпозиция спрямо мъжкото лично име *Βουηλα* и този начин на разполагане, както се видя пак по-горе, при анализирането от страна на акад. В. Бешевлиев на изписванията и употребата на Титлата в прабългарските надписи, е собствено прабългарската форма и начин на нейната употреба и така е и при предишния спрямо жупана, по-високия прабългарски сановник кавхана, в случая кавхан Исбул, при гръкографичното прабългарско изписване на титлата на когото тя се разполага след неговото лично име - ό Ησβουλος ό καυχανος. В съвременния български език обаче този род титли се употребяват в препозиция и доколкото тук става дума за превод на текста на Надписа тъкмо на съвременен български език, то Титлата трябва само да размени мястото си по отношение на личното име и да се премести пред него, а цялата синтактична група следва да получи вида *жупан Буила*. На същото основание и изразът Σηβην ζουπανος μεγας трябва да се преведе като *Великият жупан Сивин*, а не като *Сивин велик жупан* [Славова 2010, 91-92].

Според Български етимологичен речник етимологията на бълг. *жупа* „административна област; дружина, род, тайфа“ не е съвсем ясна [БЕР_1, 559]. Всъщност, подобно на ттл. *жупан,* и тази дума е директна и отделно-самостоятелна заемка от същата епоха от китайския в късноантичните централноазиатски български диалекти и езици. В нейната основа безспорно лежи кит. *чжоу, čiu* „область“, което в езика на малко по-късните Орхоно-Енисейските писмени паметници дава облика *čub: altï čub soγdaq* „согдийцы шести округов“ [ДТСл, 39,156]: *Мы уже пытались, основываясь на сообщениях китайских источников, интерпретировать выражение "alty čub soγdaq" как собирательное название согдийцев, которые проживали в многочисленных колониях, расположенных вдоль торговых путей в Центральной Азии. Это название бытовало среди тюрко-язычных народов, что подтверждает мнение И. Маркварта, считавшего слово "чуб" тюркской передачей родового имени владетельных династий шести согдийских городов-государств. Надо отметить, что не в шести, а в десяти согдийских княжествах правили князья, носившие это родовое имя, китайский вариант его Чжао'у.*

Проанализировав мнения всех исследователей, С. Г. Кляшторный пришел к выводу, что выражение "altï čub soγdaq" является «калькой китайского административного термина "шесть округов ху", обозначающего область согдийских колоний в Южном Ордосе - Северном Шэньси.

3. Наименование "altï čub soγdaq" относилось ко всем согдийцам. Можно с уверенностью предположить, что оно бытовало еще в Первом Восточнотюркском каганате.

4. Обзор исторических фактов не позволяет принять точку зрения С. Г. Кляшторного, предлагающего считать выражение " altï čub soγdaq" калькой китайского термина "лю ху чжоу", в которой китайское слово "чжоу" - "округ" транскрибируется как "čub". Мы придерживаемся мнения, что тюркское "čub" передает согдийское слово, известное в китайской транскрипции как "чжао'у". Мы предлагаем интерпретировать все выражение как "согдийцы шести княжеств" [Малявкин 1989, 258,261].

През Античността, областта - чжоу, е висшата административно-териториална единица, която се състои от окръзи - цзюнь, а те пък от околии - сянь. Така например държавата Чжоу се състои от 9 области, а на началния си етап държавата Хань се състои от 12 области и 54 окръга и тази система се запазва с малки отклонения до династията Суй (581-618). Българите от племето булоцзи например са потомци на шаньюй Багатур, кит. *Моде, Маодунь*, и те живеят в окръг Суйчжоу [Малявкин 1981, 70,72].

При и след заемането си в прабългарските диалекти и езици, кит. *čiu* „область“ по-късно и по Западните Балкани вече се видоизменя фонетико-семантически до формата *žup,* едно от значенията на която е „село“. На тази основа, с помощта на прабългарския суф. *-nik* се образува нарсщ *župnik* „селянин“, а така също и прим *župski*, например, *župska crkva* „селска

църква“. За католическата църква обаче същата дума има значението „енория“, на основата на което с помощта на суф. *-ljanin* се образува нарсщ *žúpljanin* „енориаш“. С течение на времето формата *žup* придобива значението „жупан“ и на тази основа се образуват такива производни като *županski grad* „castellum“, *požup* „crkvenjak, sakristan, mežnar“, *pódšup/podžup* „Gemeindediener“, *podžupnik*, за което П. Скок неоснователно смята, че „Morfološki riječ nije jasna.“ От друга страна, същата тази форма *žup* чрез славянския словоизменителен суф. *-а* се парадигматизира или което е същото, отнася към съществителните имена от женски род и така се получава лекс. *жупа* „comitatus“ [вж. и срв. Skok, 687-688].

З А К Л Ю Ч Е Н И Е

Веднага след установяването и закрепването си отсам Дунав, хан Аспарух започва да организира и разселва славянските родове и племена, като им назначава за банове и жупани сановници прабългари, но тази практика продължава и при хан Крум и хан Омуртаг. Ето защо, даже и доста време след това, югозападнославянските племена имат за племенни вождове жупани, които обаче вече не са прабългари, а славяни по произход, докато някои от князете и болярите от влахо-българските княжества отвъд Дунав дори и след началото на XV в. все още се титуловат като банове и жупани, само че техните титли вече не са длъжностно-рангови, а престижно-почетни: *През първите години от царуването на хан Омуртаг (814-831), франките подстрекават славяните тимочани и абодрити, те пък правят опити да се преселят в земите на франките; славяните между Дунав и Тиса правят опит да се отцепят и да завземат територии от българската държава, като прибягват и търсят помощта пак на франките; хан Омуртаг няколко пъти пише, предупреждава и умолява чрез пратеници франкския император Людовик, да се въздържа от вземане на страна, иска съдействие при уреждането на спора, но императорът не бърза да уреди двустранните отношения и протака преговорите.*

През 826 г. (ЛтИзв-5.1) или през 827 г. (Histoire de la Transylvanie) български войски навлизат с флот по р. Драва, нападат владенията на франките между Драва и Сава и “с цената на една многогодишна война” българите отнемат Сирмия от франките; “нападат Моравия, разположена по западния бряг на крайбрежието Гарам” и разоряват с огън и меч славяните в Горна Панония, прогонват техните князе и назначават на тяхно място български управители измежду висшите сановници в Столицата или от вътрешността на Страната, която мярка обаче не е повсеместна и българските царе от това време, главно хан Крум и хан Омуртаг, определят и назначават за жупани, областни управители, също така и някои от местните князе, боляри или воеводи (История на България; П. Коледаров; ЛтИзв-2; Histoire de la Transylvanie), с което фактически, може да се каже, не само се осъществява и регулира и административно-териториалното деление на тези български земи конкретно и на Държавата като цяло, но се и доуточнява и стабилизира и нейната северозападна граница.

Князе, дукове, банове или жупани на българите и славяните по тези български земи, през различно време, са Алпбарс, Болуг, Борс, Булчу (955), Кеан, Ахтум, Гладъ, Морут, Менуморут, Дюла-старши, Дюла-младши, Лаборц, Салан, Тухутум, Хуба, Добока, Литовой, Сенеслав и др., именно поради което, без да сме в състояние да преценим и определим по-точно броя на комитатите върху западните отвъддунавски земи, те надали са се свеждали само до един единствен – по Тиса и Седмиградско, както приема като че ли проф. П. Коледаров [1979, 20], а това, че по времето вече на Арпад, обл. Заранд, дн. гр. Арад в Румъния е комитат, се потвърждава и от Анонимус [ЛтИзв-5.1, 56].

Сред жупаните, определени и назначени от българските ханове и царе, има и сановници от техния, царския род и такъв например е княз Салан, за когото в летописите се казва, че е потомък на великия хан, който някога присъединил тези области към своята държава – хан Крум или синът му хан Омуртаг, и който княз владее земите източно от Дунав и

западно от дясното крайбрежие на Тиса със северна граница южно от днешна Будапеща, така че центрове на тази обширна и богата област са градовете Тител, Чорнград и Алпар (П. Коледаров), но главното място сред тях, както съобщава Анонимус, като че ли се пада на Алпар (Gombos-1), който следва да се приеме съответно и за нещо като столица или поне главен град на Областта [Добрев 2005, 112-113; Рънсиман 1993, 37-38,239].

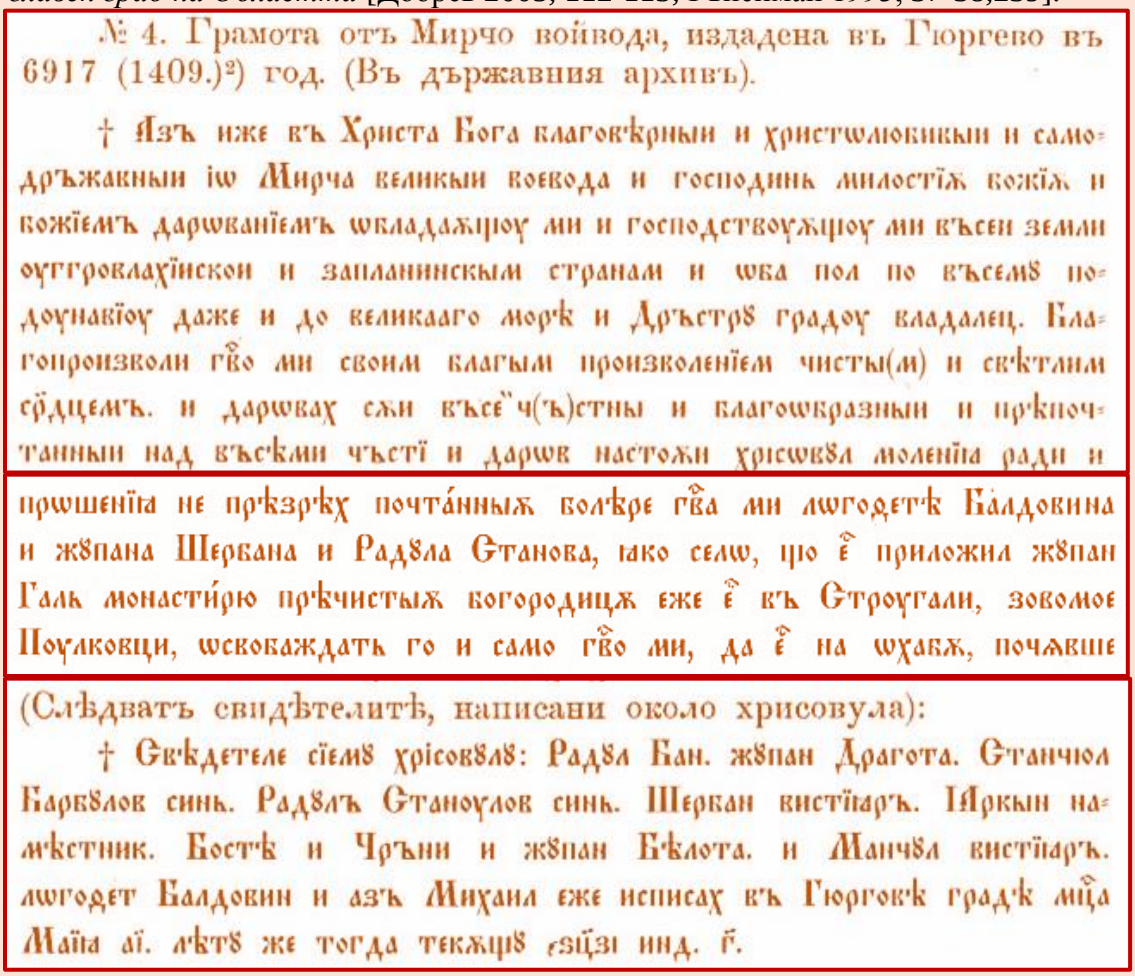

№ 4. Грамота отъ Мирчо войвода, издадена въ Гюргево въ 6917 (1409.)[2]) год. (Въ държавния архивъ).

† Азъ иже въ Христа Бога благовѣрный и христолюбивый и самодръжавный іω Мирча великый воевода и господинь милостїѭ божїѭ и божїемъ даровањемъ wкладајщоу ми и господствоуѭщоу ми въсеи земли оугровлахїискои и запланинскым странам и wба пол по въсемъ подоунавїоу даже и до великаго морѣ и Дръстръ градоу владалец. Благопроизволи гв҃о ми своим благым произволенїем чисты(м) и свѣтлим ср҃дцемъ. и даровах сѫи въсе҆ ч(ъ)стны и благоwбразныи и прѣпочтанныи над въсѣми чъстї и даров настожи хрисовѹл моленїа ради и

прошенїа не прѣзрѣх почтáнныѭ волѣре гв҃а ми люгодетѣ Балдовина и жупана Шербана и Радула Станова, яко селw, цю е҆ приложил жупан Галь монастúрю прѣчистыѭ богородицѭ еже е҆ въ Строугали, зовомое Поулковци, wсвобаждать го и само гв҃о ми, да е҆ на wхабѭ, почѧвше

(Слѣдватъ свидѣтелитѣ, написани около хрисовула):

† Свѣдетеле сїемъ хрісовѹлъ: Радул Кан. жупан Драгота. Станчюл Барбулов синь. Радулъ Станоулов синь. Шерван вистїаръ. Їркын намѣстник. Бостѣ и Чрънн и жупан Бѣлота. и Манчул вистїаръ. люгодет Балдовин и азъ Михаил еже исписах въ Гюрговѣ градѣ мц҃а Маїа аї. лѣтъ же тогда текщъ ѕ҃ц҃ѕі инд. ѓ.

ИЗТОЧНИЦИ

Багрянородный - Константин Багрянородный, Об управлении империей. Интернет, 2018.
БЕР - Български етимологичен речник, т. 1-7. София, 1971-2010.
БКРСл - Большой китайско-русский словарь. Москва, 1983.
Дуклянин - Летопись попа Дуклянина. Интернет, 2020.
ЗСЛд - Закон Судный Людям. – Восточная Литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. Интернет, 2020.
СлДСЯз - Словарь древнѧго славѧнскаго ѧзыка, составленный по Остромирову Евангелію. С.-Петербургъ, 1899.
ССТМЯз - Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, т. 1. Ленинград, 1975.
Старостин - С. Старостин, Запрос к базе данных Китайские иероглифы. Интернет, 2020.
Сыма - Сыма Цян, Исторические записки Ши Цзи, ч. 1-4. Интернет, 2012.
Фасмер - М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. 1-4. Москва, 1986-1987.
Чжэн - Вэй Чжэн, История династии Суй. Интернет, 2017.
DcSlRm - Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-românne. Bucureşti, 1981.
Doerfer - G. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Bd II. Türkische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965.
EtDOldChin - Axel Schuessler, Etymological Dictionary of Old Chinese. Honolulu, 2007.
EtMgnRm - Petriceicu-Hasdeu B., Etymologicum Magnum Romaniae, t. 1-3. Bucureşti, 1976.
Gombos - Gombos A. F., Catalogus Fontium historiae hungaricae, t. 1-3. Budapestini, 1937-1938.
Kiss - Kiss L., Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára, köt. 1-2. Budapest, 1988.

MagEtSz - A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, köt. 1-4. Budapest, 1967-1984.
MagOrSz - Hadrovics L., L. Gáldi, Magyar-Orosz Szótár, köt. 1-2. Budapest, 1969.
MnEnDc - Mongolian English Dictionary. - Internet, 2003.
Moravcsik - Moravcsik Gy., Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Byzantinoturcica, Band 1-2. Berlin, 1958.
Skok - Petar Skok, Etimologijski rječnik Hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga 1-3. Zagreb, 1971-1988.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Барфилд Т. Дж., Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э.-1757 г. н.э.). Санкт-Петербург, 2009.
Баскаков Н. А., К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. - Советская тюркология, 1987, № 5.
Бешевлиев В., Първобългарски надписи. София, 1992.
Божилов И., Гюзелев В., История на средновековна България VII-XIV век. София, 1999.
Гюзелев В., Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. - Исторически преглед, 1968, № 6.
Добрев Ив., Прабългарското ханско име **Ѩвитоχол.** - 50 години специалност Тюркология в Софийския университет „Свети Климент Охридски“. София, 2004.
~*~Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. София, 2005.
~*~Българите за руския народ, държава и култура. София, 2011.
~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 2. Българите по земите на Централна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017.
~*~Етнонимът *хунк-хунгар* като самоназвание на Атиловите и Аспаруховите българи. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2019.
Дыбо А. В., Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. Москва, 2007.
Златарски В., История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове. Томъ II. България под византийско владичество (1018-1187). София, 1972.
Кляшторный С. Г., Д. Г. Савинов, Степные империи древней Евразии. Интернет, 2012.
Крадин Н. Н., Империя Хунну. Москва, 2001.
Кубатин А. В., Система титулов в Тюркском каганате: генезис и преемственность. Ташкент, 2016.
Маджаров Дж., Функция и семантика на ритуала по издигане на главен жупан при неговото назначаване през IV-XX век в Кралство Унгария. - MEDIAEVALIA. QUOD DEUS VULT! Сборник в чест на професор дин Красимира Гагова. София, 2013.
Малявкин А. Г., Историческая география Центральной Азии (Материалы и исследования). Новосибирск, 1981.
~*~Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. Новосибирск, 1989.
Рънсиман Ст., История на Първото българско царство. София, 1993.
Славова Т., Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010.
~*~Титулите *багаин* и *багатур* в ранносредновековна България. Интернет, 2015.
Соловьёв А.И., Великое переселение народов. Интернет, 2014.
Таскин В. С., О титулах шаньюй и каган. - Mongolica. Москва, 1986.
~*~Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Интернет, 2017.
Фехеръ Г., Влияние на българската черква в Маджарско. - Сборникъ в честь на Василъ Н. Златарски. София, 1925.
Шервашидзе И. Н., Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд. - Вопросы языкознания, 1989, № 2.
Chen S. Multicultural China in the Early Midle Ages. Pennsylvania, 2012.
Cosmo N. Di, Aristocratic Elites in the Xiongnu Empire as Seen from Historical and Archeological Evidence. - Nomad Aristocrats in a World of Empires. Wiesbaden, 2013.
Csornai K., Where Huns´ Blood Drew. The Xiongnu. - Journal of Eurasian Studies, vol. I.3, July-September 2009.
Dobrovits M., On the Titulature of the Western Turkic Chieftains. - Archivum Eurasiae Mediiaevi. Wiesbaden, 2015.
Golden P. B., An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992.
Györffy Gy., König Stephan der Heilige. Budapest, 1982.
Histoire de la Transylvanie. Budapest, 1992.
İnayet A., Divanü Lûğat-it-Türk'te Geçen "Çin" ve "Maçin" Adı üzerine. İnternet, 2015.
Jancsó B., Les Sicules. Étude historique et ethnographique. Budapest, 1921.
Kai-lung H., The Office and Noble Titles of the Mongols from the 14th to 16th century, and the Study of the „White History" *Čaγan Teüke.* - Central Asiatic Journal, 2016, № 1-2.

Karatay O., Avar Kültür Çevresindeki ‘Jupan’ Sanı Hakkında. İnternet, 2017.
Lekova T., Some Observations on the Origin of the Southern Slav Title *Župan.* Internet, 2019.
Németh Gy., Attila ve Hunları. Ankara, 1962.
Obrusánszky B., The Lord of Europe – Attila. Internet, 2020.
~*~Late Huns in the Carpathian Basin. Internet, 2020a.
Pohl W. The Avars : a steppe empire in Europe, 567-822. Ithaca [New York], 2018.
Ramstedt G., Alte türkische und mongolische Titel. - Journal de la Société Finno-Ougrienne, vol. 55, 1951.
Róna-Tas A., Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. New York, 1999.
The Cambridge History of Ancient China. From the Origins of the Civilization to 221 B.C. Cambridge, 1999.
Thomsen W., Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Helsingfors, 1986.
Vaissière É., The Steppe World and the Rise of the Huns. Internet, 2017.

СЪКРАЩЕНИЯ

ав. - аварско
бълг. - българско
вж. - означава съгласие, приемане, одобрение, споделяне, даже и заимстване
кит. - китайско
лат. - латинско
лекс. - лексема
млим - мъжко лично име
монг. - монголско
нарсщ - нарицателно съществително име
праб. - прабългарско
прим - прилагателно име
рум. - румънско
севдунболг. - севернодунавско болгарско
снтиб. - сино-тибетско
срв. - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане, отхвърляне и отричане, а при примерите - само сравняване или съпоставяне
сркит. - среднокитайско
срхр. - сърбохърватско
стгерм. - старогерманско
суф. - суфикс
ттл. - титла
тур. - турско
тюрк. - тюркско
унг. - унгарско
хрв. - хърватско
чув. - чувашко
югозапболг. - югозападноболгарско